

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

SALNAMELERE GÖRE VAN VE BİTLİS VİLAYETLERİNDE
DİNİ - SOSYAL YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

HAZIRLAYAN
Hatice KELEŞ

ELAĞIĞ- 2009

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

SALNAMELERE GÖRE VAN VE BİTLİS VİLAYETLERİNDE DİNİ - SOSYAL
YAPI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Bu Yüksek Lisans Tezi 19/ 10/ 2009 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
ORHAN KILIÇ

Üye
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ
(Danışman)

Üye
Doç. Dr. Sami KILIÇ

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun
...../...../..... Tarih ve/..... Sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Enstitü Müdürü

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SALNAMELERE GÖRE VAN VE BİTLİS
VİLAYETLERİNDE DİNİ - SOSYAL YAPI**

Hatice KELEŞ

Fırat Üniversitesi**Sosyal Bilimler Enstitüsü****Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı****Dinler Tarihi Bilim Dalı****2009, Sayfa: X+ 73**

Yüzyıllar boyunca birçok medeniyeti bünyesinde barındıran Van ve Bitlis, Türklerin Anadolu'yu fethetmesinde önemli bir yere sahip olduğu gibi ilk Türkleşen bölgelerdendir. XVI. yüzyıla gelindiğinde bölgede Müslüman nüfus çoğunlukta olmak üzere içerisinde Süryani, Protestan, Katolik, Ermeni, Keldani, Kıpti, Yahudi ve Yezidi mezheplerine mensup insanların birlikte yaşadığı birer yerleşim yeri olmuştur.

Salnamelere göre, Van ve Bitlis vilayetlerinde Müslümanların yanı sıra yukarıda saydığımız gayrimüslimlerin de birçok dini ve sosyal kurumları bulunmaktadır.

Van ve Bitlis vilayetlerinde yaşayan Müslim ve gayri Müslimlere ait dini ve sosyal kurumları ve bölgede yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfus yapısını, merkezden başlayarak sancak, kaza ve nahiyeler şeklinde, tablolar da hazırlayarak sunduk.

Anahtar Kelimeler: Van, Bitlis, Müslüman, gayrimüslim, dini ve sosyal kurum, nüfus.

ABSTRACT

MASTER THESIS

**RELIGIOUS - SOCIAL STRUCTURE IN VAN AND BITLIS PROVINCES IN
RESPECT OF YEARBOOKS**

Hatice KELEŞ

Fırat University

Institute of Social Sciences

Philosophy and Religion Sciences Department

History of Religion

2009, Sayfa: X + 73

As Van and Bitlis, comprising many civilizations throughout centuries, both hold an important place in being conquered Anatolia by the Turk, and also they became first Turkish region. At the beginning of the XVI. century, Suryanis, Protestants, Armenians, Catholics, Kiptis, Jewishes and Yezidis lived together in this region where the overwhelming majority of the population were composed of Mulims.

According to Salnames, non- muslims also had religious and social institutions in Van and Bitlis, likewise Muslim society did.

We have provided social and religious institutions belonging to Muslims and non-muslims who lived in Van and Bitlis and, also Muslim and non-muslim population living in the area by adding the tables in the form of city center, sanjak; counties and regions.

Key Words: Van, Bitlis, Muslim, non- muslim, religion and social institution, population.

ONAY	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

VAN VE BİTLİS VİLAYETLERİNDEKİ DİNİ - SOSYAL KURUMLAR

A- VAN VİLAYETİNDE BULUNAN KURUMLAR

1- Merkez Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar	11
a- Cami ve Mescitler	11
b- Kiliseler	11
c-Mektepler	12
ca- Müslim Mektepler	12
cb- Gayrimüslim Mektepler	16
d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgâhlar	18
e- Kütüphaneler	18
f-Hamamlar	19
g-Sebiller	19
2- Hakkari Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar	20
a- Cami ve Mescitler	20
b- Kiliseler	20
c- Mektepler	20
ca- Müslim Mektepler	20
cb- Gayrimüslim Mektepler	22
d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgâhlar	23
e- Kütüphaneler	23
f- Hamamlar	23

B- BİTLİS VİLAYETİNDE BULUNAN KURUMLAR	23
1- Merkez Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar	23
a- Cami ve Mescitler	23
b- Kiliseler	24
c-Mektepler	24
ca- Müslim Mektepler	24
cb-Gayrimüslim Mektepler	28
d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgâhlar	29
e- Kütüphaneler	30
f- Hamamlar	30
2- Muş Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar	31
a- Cami ve Mescitler	31
b- Kiliseler	31
c-Mektepler	32
ca- Müslim Mektepler	32
cb- Gayrimüslim Mektepler	34
d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgâhlar	34
e- Kütüphaneler	35
f-Hamamlar	35
3- Siirt Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar	36
a- Cami ve Mescitler	36
b- Kiliseler	36
c-Mektepler	37
ca- Müslim Mektepler	37
cb-Gayrimüslim Mektepler	39
d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgâhlar	40
e- Kütüphaneler	40
f-Hamamlar	40
4- Genç Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar	41
a- Cami ve Mescitler	41
b- Kiliseler	41
c-Mektepler	41

ca- Müslim Mektepler	41
cb- Gayrimüslim Mektepler	43
d- Tekke, Hangah, Ziyaretgahlar ve Hamamlar	43

II. BÖLÜM

VAN VE BİTLİS VİLAYETLERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI

A- VAN VE BİTLİS VİLAYETLERİNDE YAŞAYAN DİNLER	45
1- İSLAMİYET	45
2- HİRİSTİYANLIK	45
a- Katoliklik	46
b- Ortodoksluk	47
c- Protestanlık	47
d- Ermeniler	47
e- Süryaniler	48
f- Kiptiler	49
g- Nesturiler	49
e- Keldaniler	50
3- YAHUDİLİK	50
4- YEZİDİLİK	51
B- VAN VİLAYETİNDE YAŞAYAN DİNİ GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI	52
1- Merkez Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı	52
2- Hakkâri Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı	54
C- BİTLİS VİLAYETİNDE YAŞAYAN DİNİ GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI	56
1- Merkez Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı	56
2- Muş Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı	58
3- Siirt Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı.....	61
4- Genç Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı	63

SONUÇ	67
BİBLİYOGRAFYA	69
A- SALNAMELER	69
B- ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER	69
ÖZGEÇMİŞ	73

KISALTMALAR

Ad.	: Adet
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.md.	: adı geçen madde
a.g.sln.	: adı geçen salname
a.g.msln.	: adı geçen maarif salnamesi
b.k.z.	: bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
E.	: Erkek
E.İp.	: Erkek İptidaiyesi
E.Öğr.	: Erkek Öğrenci
E.R.	: Erkek Rüştüyesi
Gm.	: Gayrimüslim
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İp.	: İptidaiye
K.	: Kız
Kz.	: Kaza
K.İp.	: Kız İptidaiyesi
k.m	: kilometre
K. Öğr.	: Kız Öğrenci
K.R.	: Kız Rüştüyesi
M.E.B.İ.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.E.B.S.A.	: Milli Eğitim Bakanlığı Sanat Ansiklopedisi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
N.	: Nahiye
no.	: numara

nşr.	: neşreden
Öğ.	: Öğretmen
Öğr.	: Öğrenci
s.	: sayfa
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
vd.	: ve devamı
v.s.	: vesaire
yy.	: yüzyıl

ÖNSÖZ

Anadolu'nun Türklere açılan kapısı konumunda bulunan Van ve Bitlis yüzyıllar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hristiyan ve Yahudi dinlerine mensup insanları bünyesinde taşımasına rağmen, Türklerin bu bölgeye yerleşmesiyle her daim, Türklerin nüfusu diğer milletlerden fazla olmuştur.

Anadolu'nun dini ve sosyal yapısı söz konusu olduğu zaman, en güvenilir kaynağı salnameler oluşturduğundan, çalışmamızın temel kaynağını, Vilayet ve Maarif Salnameleri teşkil etmektedir. Bu Salnamelerde, Osmanlı devletinde inşa edilmiş olan cami, mescit, kilise, manastır, Müslim ve gayrimüslim mektep, tekke, ziyaretgâh, han, hamam ve kütüphane gibi birçok dini ve sosyal kurum ve Osmanlı devletinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim kadın, erkek nüfus yapısı hakkında doğru bilgiye ulaşabiliyoruz.

Biz, hicri 1315 Van Salnamesi ve hicri 1310, 1314- 1316, 1315- 1317 ve 1318 Bitlis Salnameleri ile Van ve Bitlis'te yaşayan halkın, dini nüfus yapısını ve dini yaşantılarını temsil eden sosyal kurumlarını göstermeye çalıştık.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Tezimizin giriş kısmında, Van ve Bitlis isminin menşei ve tarihi hakkında kısa bir bilgi verdik.

Birinci bölümde, Van ve Bitlis Vilayet Salnameleri ve Maarif Salnamelerinden hareketle sancak, kaza ve nahiye sıralamasıyla vilayetlerdeki Müslim ve gayrimüslimlere ait olan dini ve sosyal yapıları değerlendirdik. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılması için gerekli yerlerde tablolara başvurduk.

İkinci bölümde de Van ve Bitlis Vilayetlerinde yaşayan farklı milletlerin dini özelliklerine kısaca değindikten sonra söz konusu vilayetlerde yaşayan, Müslim ve gayrimüslim halkın nüfus yapısını sancak, kaza ve nahiyelerdeki dağılımlarına göre inceledik. Ayrıca farklı yazarların bu konu hakkındaki araştırmalarını da salname bilgileriyle karşılaştırdık.

XIX. yüzyılda Van ve Bitlis yöresinde yaşayan dinî grupların nüfuslarını ve sosyal kurumlarını, tam bir tarafsızlık anlayışı içerisinde tespit, tasvir ve tahlil ederek, deskriptif (nitelendirici) bir metot ile sunmaya çalıştık.

Çalışmamda ve salnamelere ulaşmamda, bana yol gösteren ve yardımcı olan değerli Hocam Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ Bey'e teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumunda olan ve tarihinin başlangıcından itibaren, stratejik önemini koruyan Anadolu'nun, en önemli yerleşim yerlerinden birisi de Van ve Bitlis vilayetleridir.

Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Van, Yukarı Murat- Van bölümündeki Van Gölü Kapalı Havzası'ndadır. Van, Anadolu'nun en büyük kapalı havzası olan Van Gölü kıyısında, toprakları verimli, akarsuları bol, iklim koşulları oldukça elverişli olması sebebiyle, bölgenin en eski yerleşim yerlerinden birisi olmuştur.¹

Bitlis, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat ve Murat üzerinde yer almaktadır. Bitlis yöresinde Doğu Toroslar'ın teşkil ettiği geniş kavis, hem yüksek olduğu hem de geniş sıradağlar oluşturduğu için, geçilmesi imkânsız bir set halini almıştır. Özellikle Anadolu'nun batısından gelerek Harput, Çapakçur, Solhan, Muş ve Bitlis üzerinden İran'a giden yol ile Musul, Dandamoza, Tanza, Siirt ve Bitlis üzerinden kuzeye giden yol, bölgenin stratejik önemini artırmıştır.²

Bitlis'in içinde bulunduğu yöre, tarih boyunca farklı adlarla anılmıştır. Urartular döneminde "Urartu" diye anılan bölge, Araplar ve Bizanslılar döneminde, "Yukarı İller" anlamında "Armenia" diye adlandırılmıştır. Burada "Armenia" coğrafi bir terimdir. Kavim veya halk gibi bir manası yoktur. XIII. yy.dan itibaren de Armenia ismine rastlanmamış, bu ismin yerini Dede Korkut Oğuznameleri'nde de sık sık geçen "Oğuz Eli", "Oğuz Elleri" gibi adlara bırakmıştır. Bir başka ifade ile "Türkmenia / Yurcomanie" adını almıştır.³ Efsaneye göre Bitlis, adını Makedonya kralı Aleksandros'un (Büyük İskender) buyruğuyla burayı fethedip, bir kale yaptıran komutanı Badlis'ten alır.⁴ Arap kaynaklarına göre adı Badlis olarak geçen şehre, Türkler Bitlis adını vermişlerdir.⁵

Bitlis'in yazılı tarihi de oldukça karanlıktır. Doğu Anadolu bölgesinde yapılan kazı ve sathı araştırmalar neticesinde, Bitlis Yöresi'nde ilk yerleşim, M.Ö. 4000 yıllarından itibaren Asyalı bir millet olan ve dilleri de Türkçenin dâhil olduğu Ural-Altay dillerine benzeyen Hurriler'le başladığı bilinmektedir. Bitlis ve yöresi M.Ö.

¹ Abdülkerim Abdülkadiroğlu, Mehmet Yiğit, Bekir Oğuzbaşaran, **Van Kütüğü Yüzüncü Yıl Üniversitesi**, Van 1993, s. 63.

² Recep Yaşa, **Bitlis'te Türk İskâm**, Ankara 1992, s. xi.

³ R. Yaşa, a.g.e., s. xi- xii.

⁴ M. Orhan Bayrak, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu**, İstanbul 1979, s.118; Metin Tuncel, "Bitlis", **T.D.V.İ.A.**, C. VI, İstanbul 1992, s. 226.

⁵ Özcan Acar, Orhan Arslan, "Bitlis", **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C.II, İstanbul 1985, s. 407.

1700'lerden sonra Hurri- Mitanni hâkimiyetine girmiştir. Fakat Mitanni Devleti, Hititler tarafından yıkılınca, Hurri devleti de küçük beyliklere bölünmüştür. Bundan hemen sonra Van Gölü çevresinde Urartular hâkimiyet kurmuşlar ve Asurluların bölgede yayılmalarını engellemişlerdir. Bitlis'te Urartulara ait kalıntılar bulunmuştur.⁶ M.Ö. bininci yılların ortalarına doğru, Dicle ve Fırat'ın yukarı bölümleri Med Krallığının hâkimiyeti altındaydı.⁷

Van şehrinin ilk kurucusu da Asur Kraliçesi Semiramis'dir. Kraliçe şehri kurdurduktan sonra adının hatırlanması için şehre Şahmerimekerd adını vermiştir.⁸ Van bölgesi, M.Ö. 900- 600 yıllarında Urartular zamanında önem kazanmıştır. O zamanki adı Tuşpa olan Van şehri Urartuların başkenti olmuştur. Bugünkü Van ve Van Gölü Urartular'ın Biaini (Wiaina) isminden gelmektedir. Asur kaynaklarında Tuşpa adı, "Turuşpa" olarak geçmektedir. Tuşpa adı, Urartu Panteonundaki tanrıça "Tuşpuea" ile bağlantılıdır. Van adı ise, Urartular'ın kendilerine verdikleri, başka bir deyişle öz varlıklarını tanımlamak için kullandıkları çoğul bir isim olan "Biane / Bianili" veya "Viane" terimi ile bağlantılı olduğu söylenmektedir.⁹

Urartular devrinde Tuşpa şehrinin yeri Van kalesi, bugün harabe halinde olan Eski Van'ın yerini ise, aşağı şehri oluşturmaktadır. Asur kaynaklarında Van, bahçelerle süslü, ağaçlıklı bir yer olarak tasvir edilmiştir. Kuzeyden Erzurum ve Çaldıran'dan gelen ana yollar üzerinde kurulduğu için Van siyasi bir merkez durumundadır. Bu yüzden çok çabuk gelişme göstermiştir. Ayrıca bu yollar üzerinde dağ, yamaç ve geçitlerde çeşitli kalelerin bulunması, Van'ın bir devlet merkezi olmasını kolaylaştırmıştır.¹⁰ Van, M.Ö. 840- 830 yıllarında Urartu kralı I. Sardur tarafından kurulmuştur. M.Ö. 830- 694 yılları arasında Urartu Devletinin başkenti olmuştur. Kısa sürede gelişmiş ve büyümüştür. M.Ö. 585 yılında ise Medler tarafından yıkılmıştır.¹¹ M.Ö. 550 yılında Kızılırmak'a kadar olan bugünkü Doğu Anadolu'da Pers İmparatorluğu kurulmuştur.¹² M.Ö. 66'da Van, Romalıların eline geçmiştir. M.S. 200

⁶ R. Yaşa, a.g.e., s. xi- xii.

⁷ Veli Sevin, "Bitlis", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, İstanbul 1989, s. 268.

⁸ Orhan Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van**, Van 1997, s. 1; K. Ekrem Uykucu, "Van", **Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İstanbul 1981, s.703.

⁹ A. Abdülkadiroğlu, M. Yiğit, B. Oğuzbaşaran, a.g.e., s. 68.

¹⁰ A. Abdülkadiroğlu, M. Yiğit, B. Oğuzbaşaran, a.g.e., s. 2.

¹¹ M.O. Bayrak, a.g.e., s. 532.

¹² V.Sevin, a.g.md., s. 268.

yıllarına kadar Partlar ve Bizanslılar arasında el değiştirmiştir.¹³ Van ve Bitlis çevresi, Romalılar ve Sasaniler arasında sık sık el değiştirmiştir.¹⁴

M.S. 395'te Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesi üzerine Anadolu gibi, Bitlis de Doğu Roma (Bizans)'nın etki alanı içine girmiştir. Bizans doğudaki hâkimiyetini tekrar tesis etmek için, Sasani devletiyle yaptığı savaşlar sonunda 591'de Bitlis'i almıştır.¹⁵

Bizans ve Sasaniler arasındaki savaş yıllarca sürmüştür. En son Bizans'ın Sasanilere indirdiği darbeyle Bizans, bazı topraklarını İran'dan geri almıştır. Ayrıca Orta Çağ'da Yakın Doğu'nun en önemli olayı olan İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Bizans ve Sasani arasındaki savaş, Müslümanların işine yaramıştır. Hz. Ömer zamanında Bizans'ın yenilgiye uğrattığı Sasanilerin toprakları kolaylıkla fethedilmiştir. Aynı zamanda Bizans'ın Orta Doğudaki eyaletleri de Müslümanların eline geçmiştir. Suriye ve El- Cezire'nin kısa bir sürede fethinden sonra, İslam orduları süratle 640'da Erzurum yaylalarına kadar uzanmışlardır. 641'de de Hz. Ömer'in komutanı İyaz b. Ganem, Bitlis ve havalisini fethetmiştir. Bölge Emeviler zamanında tamamıyla fethedilerek, bir eyalet haline getirilmiştir.¹⁶ Bizans devleti de Türk kabilelerine komşu olan ve doğu sınırlarında yaşayan Ermeni ahaliyi, Anadolu'nun içlerine sürmüştür.¹⁷

Muaviye'nin ölümünden sonra, Bitlis; daha geniş bir ifade ile Van gölü çevresindeki halk isyan ederek Bizans devletine tabi olmuşsa da Abdülmelik'in kardeşi El- Cezire valisi Muhammed b. Mervan tarafından şiddetle cezalandırılmış ve doğrudan El- Cezire valiliğine katılmıştır. Bitlis yöredeki birçok şehir ve kasaba gibi Diyarbakır hamillğine bağlı bir kale olmuştur. İdari teşkilat, Abbasiler döneminde de aynı kalmıştır.¹⁸

M. S. 928'de Bizans, Bitlis ve Ahlât'ı ele geçirdi. Her iki yerde de camilerde minberleri kaldırarak yerlerine haç koydurdu. X. yy.ın sonlarında da Bitlis ve Ahlât, merkezi Diyarbakır olan Mervanoğullarının eline geçerek Mervanoğulları ve Bizans

¹³ Niyazi Tanılır, Hüseyin Çelik, **Cumhuriyetin 75. Yılında Van**, Ankara 1999, s. 41.

¹⁴ Kurt Bittel, "Bitlis", **Groler İnternational Amerikana**, C. III, İstanbul 1993, s.282.

¹⁵ R. Yaşa, a.g.e., s. xiii.

¹⁶ M. Salih Mercan, "Van'ın Türk- İslam Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van 1990, s. 225- 226; M.O. Bayrak, a.g.e., s. 532.

¹⁷ M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara 1983, s. 54.

¹⁸ R. Yaşa, a.g.e., s. xiii- xiv.

arasında bir sınır devleti oldu.¹⁹ Abbasiler döneminde, Abbasilere bağlı beyliklerden Hamdani Beyliğinin ve Mervani Beyliğinin yönetiminde kaldı.²⁰

Maveraünnehir'deki yurtlarında, Karahanlılar tarafından tazyik edilmesi ve amcaları Arslan Yabgu ile anlaşmazlığa düşmesi Tuğrul ve Çağrı beyleri, Tuğrul Bey'in çöllerde, Çağrı Bey'in de Anadolu'ya keşfe çıkmasına sebep oldu. Çağrı Bey, 1018 yılında, Horasan gazilerinin takip ettikleri Horasan, Rey ve Azerbaycan yolu ile Anadolu akınına çıktı. Çağrı Bey, Anadolu'da kendilerine karşı çıkacak güçlü bir kuvvetin bulunmadığı müjdesini abisine verdi. Gerçekten de Müslümanların Anadolu yakınları dolayısıyla nüfusu bir hayli azalan sınır bölgeleri, bilhassa Bizans'ın Ermenilere karşı takip ettiği ilhak politikası sebebiyle de giderek tenhalaşmıştı. Türk akınından korkan Vaspuragan prensi Senakerim, topraklarını Bizans'a verdi.(1021) II. Basil, bazı Ermeni derebeyliklerini parayla, bazılarını da anlaşmalarla topraklarına kattı. Böylece imparatorluğun sınırları, Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzandı. Çağrı Bey'in keşif seferinden sonra, Gazne sultanlarının saldırılarına uğrayan Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar da zaman zaman Anadolu'ya gelmişti. Oğuzlar 1038'de ve 1042'de de 15.000 kişilik ordu ile Van Gölü havzasına girerek yağma ve akınlarda bulunmuşlar, sonra Rey'e dönmüşlerdi.²¹ 1045 yılında Sultan Tuğrul, bizzat komuta ettiği ordusuyla Muradiye'yi (Bargiri) fethetti. 1054 yılında da Erciş fethedildi.²²

Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına Sultan Alp Arslan geçti ve Anadolu seferleri devam etti. Ordusunun bir kısmını kardeşi Yakuti, oğlu Melikşah ve vezir Nizamülmülk idaresinde, Ahılkelek ve Ani fethedildi.²³ 1064'de Melikşah Van'ın etrafındaki birçok kale ve şehri fethetti.²⁴ Ahlât, hareket üssü oldu. Doğu ve güneydoğu Anadolu'da Bizans savunması yıkıldı. Ahlât, Erciş, Malazgirt ve Diyarbakır'da hüküm süren Mervaniler, Bizans'a haraç vermekten bıkip, Selçuklulara tabi oldular. Sultan Alp Arslan, Malazgirt ve Erciş'i tamamen fethetti. Yani Mervanoğulları hâkimiyetine son verdi.²⁵ Bizans, Ahlât, Erciş ve Malazgirt'in iadesini istedi. Sultan kabul etmedi ve iki ordu 1071 yılında savaştı. Bizans mağlup oldu ve imparator esir düştü.²⁶ Ahlât, Erciş ve

¹⁹ M.O. Bayrak, a.g.e., s. 118.

²⁰ K. Bittel a.g.md., s. 283.

²¹ Ali Sevim, Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi**, Ankara 1989, s. 37- 48.

²² N. Tanılır, H. Çelik. a.g.e., s. 41.

²³ A. Sevim, Y. Yücel, a.g.e., s. 51.

²⁴ Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", **Osmanlı**, C. I, Ankara 1999, s. 37- 39; N. Tanılır, H. Çelik. a.g.e., s. 41- 42.

²⁵ M.S. Mercan a.g.e., s. 226.

²⁶ İsmet Miroğlu, Osman Özer, "Bitlis", **Rehber Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul 1995, s. 18- 19.

Malazgirt Selçukluların oldu. Sultan Alp Arslan İmparator Romanos Diogenes ile bir anlaşma yaparak, O'nu ülkesine yolladı. Fakat Romanos Diogenes, orada öldürülünce Sultan anlaşmayı yok saydı ve komutanlarına Anadolu'nun tamamını fethetme emri verdi. Türk toplulukları fethettikleri yerlerde, küçük siyasi teşkilatlanmalar oluşturdular. Başta merkez İznik olmak üzere, Türkiye Selçukluları, Erzurum'da Saltuklular, Erzincan ve çevresinde Mengücekliler, Malatya, Kayseri ve Sivas dolaylarında Danişmentogulları, Mardin, Hasankeyf ve Meyyafakırın'da Artuklular ve Doğu Anadolu'da merkezi Ahlât olan Sökmenliler belli başlı beyliklerdir. Van Gölü havzasında kurulmuş olan Dilmaçoğlu Beyliği, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından Dilmaçoğlu Mehmet Bey'e ikta edilmiş olan Erzen, Bitlis ve Vastan (Gevaş)'da kurulmuştur. Hudutları bir ara Divin'e kadar uzayan bu hanedan, varlığını XIV. yy.ın sonlarına kadar korumuştur.²⁷ Doğu Anadolu'da, en eski ve en uzun ömürlü Türk beyliklerinden birisi Erzen ve Bitlis'te hüküm sürmüş olan Dilmaçoğulları'dır.²⁸

Doğu Anadolu'nun etnik ve kültürel yapısı üzerinde en etkili hâkimiyetlerden birisi de Van Gölü çevresinde kurulmuş olan Ahlât-şahlar veya Ermen-şahlar da denilen Sökmenliler idi. Ahlât-şahların kurucusu olan Sökmen, kalabalık Türkmen ordusuyla, Malazgirt, Erciş, Adilcevaz, Eleşgirt, Van, Tatvan, Muş, Sason, Hani, Bargiri ve Meyyafakırın şehirlerini de almıştır. 1112'de Sökmen el- Kutbi'nin ölümüyle yerine geçen oğlu İbrahim zamanında, Ahlât, Erciş, Van, Muş, Malazgirt ve birkaç kale dışındaki bazı şehirler, komşuları Dilmaçoğulları ve Artuklular tarafından zapt edildi. Musul Atabeyi İmamettin Zengi, Hakkâri çevresine düzenlediği seferde onları tebdî etmiş ve sınırlarını güvenlik altına almıştır.²⁹ Ahlât- Van gölü havzasında kurulan Ahlât-şahların merkezi Ahlât, daha güneyde kurulan Dilmaçoğullarının başkenti ise, Bitlis idi.³⁰ Daha sonra Zengi, Van gölünün kuzey batısındaki bazı yerleri ele geçirdi.³¹ Kısa bir müddet sonra Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat, Moğol akınlarını önlemek için 1230 tarihinde, Yassıçemen'de Harzemşah'ı mağlup ederek, Erzen Beyliği ve Sökmen ili topraklarını yani, Ahlât, Van, Erciş, Malazgirt, Adilcevaz ve Bitlis'i

²⁷ A. Abdülkadiroğlu, M. Yiğit, B. Oğuzbaşaran, a.g.e., s. 87.

²⁸ R. Yaşa, a.g.e., s. 22.

²⁹ N. Tanılır, H. Çelik, a.g.e., s. 42- 43.

³⁰ R. Yaşa, a.g.e., s. 16; M. Tuncel, a.g.md., s. 226.

³¹ A. Abdülkadiroğlu, M. Yiğit, B. Oğuzbaşaran, a.g.e., s. 89.

ülkesine kattı. Moğol akınlarıyla tahribata uğrayan arazileri yaptırdı. Bundan sonra bölge Şerefhanlar sülalesinin yönetimi altına girdi.³²

1243 yılında Selçukluların Moğollara yenilmeleriyle, Moğol hâkimiyeti başladı. Doğu Anadolu bölgesi, İlhanlı idaresine bağlı olarak iki eyalete ayrıldı.³³ Eyaletlerden birisi merkezi Diyarbakır olan Musul, diğeri de merkezi Ahlât olan Van bölgesi idi. XIII. yy. da Moğol Uyratlar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da kalabalık bir yurt edindiler. Bu bölge XIV. yy.da da Moğol Sutaylar tarafından iskân edildi. Sutayların zayıflamasıyla, sahneye Akkoyunlu ve Karakoyunlular çıkınca, Sutaylar orta Anadolu’ya göç ettiler. Merkez Erciş olmak üzere, Van Gölü çevresinde tekrar Türk hâkimiyeti başladı.³⁴ 1387 yılında Hindistan seferinden dönen Timur Anadolu’ya yöneldi. Karakoyunlu Kara Yusuf, Van gölü çevresini terk ederek Musul’a çekildi. Türkiye’ye giren Timur, Yıldırım Bayezid’i yenip, ülke topraklarını beylikler arasında dağıtarak Semerkant’a dönmüştü. Kara Yusuf, Türkmen beylerinin kendi etrafında toplanmasını sağlayarak, tekrardan ülkesinin tamamında hâkimiyet kurmuştu. Van hâkimi İzzeddin- Şir de O’ndan af dilemişti. 1405’de Kara Yusuf ülkesinin sınırlarını Erzcan’dan Kazvin’e, Şirvan’dan Bağdat’a kadar genişletti.³⁵

Bundan sonra Timur’un torunu Şah- Ruh sahneye çıktı. Erciş, Ahlât ve Adilcevaz Şah- Ruh’a yani, Çağataylara teslim oldu. Van- Hakkâri emiri İzzeddin Şir oğlu Melik Muhammed, Bitlis emiri Şemseddin ve Muş kalesi hâkimi Emir Abdurrahman da bizzat gidip, tabiiyetlerini bildirdiler. Karakoyunlular tekrar savaş açtılar ama yenildiler. Şah- Ruh bölgeden ayrılınca, Karakoyunlu hükümdarı bölgeyi tekrar almak için harekete geçti. Van- Hakkâri çevresini geri aldı. İdaresini de oğlu Yar Ali’ye verdi. Bunu duyan Şah- Ruh tekrar geldi ve Karakoyunluları mağlup etti. Yine İskender Mirza, Şah-Ruh’un ülkesine dönmesiyle, bu sefer savaşla bölgeyi tekrar almaya mecbur kaldı. Yine dönmek zorunda kalan Şah- Ruh, bu sefer Van bölgesinin idaresini, İskender Mirza’nın kardeşi olan Cihan- Şah’a verdi. Cihan- Şah’tan sonra 1444- 1446 yıllarında, Kılıç Arslan hükümdar olmuştu. 1451’de Ahlât ve çevresine bir akında bulundu Cihan- Şah. Akkoyunlu Uzun Hasan’ın bu bölgeyi işgal etmesiyle, kışı Gevaş’ta geçirdi. Cihan- Şah’ın meşguliyetini fırsat bilen Bitlis’in yerli emiri

³² Deniz Dağdelen, İsa Çelik, “Van”, **Büyük Sözlük ve Genel Kültür Ansiklopedisi**, C.VI, İstanbul 1988, s. 1936.

³³ Mükrimin Halil Yınanç, “Bitlis”, **M.E.B.İ.A.**, C. II, İstanbul 1970, s. 63.

³⁴ İsmail Aka, “Timur Devri Anadolu’su”, **Osmanlı**, C. I, Ankara, 1999, s. 229- 233; A. Abdülkadiroğlu, M. Yiğit, B. Oğuzbaşaran, a.g.e., s. 93.

³⁵ N. Tanılır, H. Çelik, a.g.e., s. 44- 45.

Şemseddin 1455'te Erciş'e hâkim oldu. 1463- 1467 yılları arasında Van bölgesinin idaresi Hasan Ali'ye geçmiştir. Hasan Ali, Cihan- Şah'ın ölümüyle de hükümdar oldu. Fakat ülkenin birliğini sağlayamadığı gibi, Akkoyunlular tarafından öldürüldü. Cihan-Şah'ın ölümünden sonra bütün Karakoyunlu ülkesi gibi, Van, Erciş, Gevaş, Ahlât, Adilcevaş ve Hakkâri çevreleri de Akkoyunlu idaresine girdi.³⁶ Bitlis yöresi, bir asır Karakoyunlu Türkmenlerinin elinde kaldıktan sonra, yine Karakoyunlular gibi aynı bölgeden birlikte gelip, bu topraklarda devlet kuran Akkoyunluların eline geçmiş oluyordu.³⁷ Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Batı Anadolu'yu ele geçirme teşebbüsü, 1473'de Otlukbeli Savaşında Fatih Sultan Mehmet'e yenilmesiyle son buldu.³⁸ 1500- 1503 yıllarında, Akkoyunlu devletinde saltanat mücadelesi başladı. Safevi devleti, Akkoyunlu Devletine son vererek,³⁹ 1507 yılında ülkenin hâkimi oldu.⁴⁰ 1515'de Yavuz Sultan Selim devrinde, Bitlis emiri IV. Şeref, Osmanlıya itaat etti. Fakat bazen Osmanlı'ya bazen de İran'a itaat etmesi yüzünden, Kanuni devrinde bu dönecliğini hayatıyla ödedi.⁴¹ Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi fethetmesiyle Van Beylerbeyliği kuruldu.⁴² Bitlis, Muş sancağına bağlı bir kaza olarak yönetildi. Daha sonraları da Siirt, Muş, Genç sancaklarıyla birlikte bir vilayet haline getirildi.⁴³

1534'de Kanuni Sultan Süleyman, Van'ın fetih müjdesini aldı. Kış sebebiyle, Osmanlı ordularının bölgeden ayrılması ve kale komutanlarının ihmaliyle, bölge tekrardan Safevi hâkimiyetine girdi. Bu hâkimiyet 1548'e kadar sürdü. İkinci İran seferi sırasında Kanuni, Rüstem Paşa'yı Van'ı alması için görevlendirdi ve Van, bundan sonra 25 Ağustos 1548'de bir daha Safevilerin eline geçmemek suretiyle, Osmanlı hâkimiyetine girdi. Beylerbeyliğine de Anadolu Defterdarı Çerkez İskender Paşa tayin edildi. Van eyaleti, beylerbeylik olarak teşkilatlandırıldı.⁴⁴ Van, hudutta olduğu için, Safevi devletinin iç işleri takip edilmiş ve Safevilere karşı birçok başarı kazanılmıştı. Nahcivan beylerbeyi III. Şemseddin'in oğlu Şeref Han'a, Bitlis beylerbeyliği teklif edilmiş ve o da bu teklifi kabul edip, ailesi ve 400 kişilik maiyeti ile birlikte 1578'de

³⁶ İ. Aka, a.g.md., s. 230- 233; A. Abdülkadiroğlu, M. Yiğit, B. Oğubaşaran, a.g.e., s. 97- 100.

³⁷ R. Yaşa, a.g.e., s. 36.

³⁸ N. Tanılır, H. Çelik, a.g.e., s. 45.

³⁹ M.O. Bayrak, a.g.e., s.532.

⁴⁰ Orhan Kılıç, " XVI. Yüzyılda Ahlat", 1999 IX., **Ahlat Kültür Haftası Müze Kent Ahlât'ın Türk Kültür Tarihinde Dünü ve Bugünü Sempozyumu Bildirileri**, Ahlât 1999, s.22.

⁴¹ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. III, İstanbul 1972, s. 36.

⁴² Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Ankara 1988, s. 88.

⁴³ Niyazi Akşit, "Bitlis", **A'dan Z'ye Tarih Ansiklopedisi**, İstanbul 1990, s. 182.

⁴⁴ Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558- 1740)", **Osmanlı Araştırmaları XXI**, İstanbul 2001, s. 189-190.

Bitlis'e gitmek üzere Van'a gelmişti. 1604'te olduğu gibi Safeviler birçok kere Van'ı muhasara etmişlerdi. En sonunda 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin anlaşması ile Safeviler, Van'ın Osmanlı elinde kalmasını kabul etmişlerdi. Van'da İbrahim Paşa'yı halkın istememesi üzerine, yerlikulu askerleri ile kapıkulu askerleri arasında çatışma çıkmış ve bu durum Bitlis emiri tarafından bastırılmıştı.⁴⁵ Bitlis'in ticari alanda gelişmesi sayesinde 1879'da Bitlis vilayeti kurulmuştur. Vilayetin merkezi de Bitlis şehri olmuştur.⁴⁶

Osmanlı devletinin yönetim sistemi merkeziyetçilikten farklı bir yapı teşkil eder. Yönetim; vilayet (eyalet, beylerbeylik), sancak (liva), nahiye, köy (karye) ve mezra'a birimlerinden oluşmaktadır.⁴⁷ Beylerbeylik, Anadolu Selçuklularda da mevcut olup, Osmanlılarda XIV. yüzyıl ortalarında kurulmuş olan bir teşkilattır. Beylerbeylik terimi XVII. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır. Daha sonraları yerini vilayet ve eyalet tabirine bırakmıştır. Ancak bu değişim tam yerleşmemiştir. XVI. yüzyılda vilayet ve eyalet terimleri zaman zaman kullanılmıştır. XVII. yüzyılda beylerbeylik teriminin kullanımına da rastlanılmıştır.⁴⁸

Erzurum, Van ve Diyarbakır Doğu Anadolu'nun en önemli vilayetleridir. Vilayetlere bağlı olan sancaklarda da farklı idare şekilleri vardır. Bunlar, klasik, yurtluk- ocaklık ve hükümet sancaklarıdır. Bu sancaklar gerektiği zaman sayıma tabi olurlar. Klasik sancaklar, sancakbeyliğinin belli bir ailenin elinde bulunmayan sancaklardır. Yurtluk- ocaklık sancaklığı, sancakbeyliğinin belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardır. Bu sancaklarda sayım bazen yapılmaktadır. Hükümet sancakları ise belli bir ailenin üyeleri tarafından yönetilmektedir. Diğer sancaklardan farklı olarak sayım yapılmaz.⁴⁹ Bu sancakların yönetimleri, devlete sadakatle hizmet eden kişilere ve ailelerine verilmiştir.⁵⁰ Osmanlı devletinin idari yapısına kısaca baktığımızda, vilayetlerin sancaklara, sancakların kazalara, kazaların da nahiyelere ayrıldığını görüyoruz. Vilayetlerin idaresi valilere, sancakların idaresi mutasarrıflara, kazaların idaresi kaymakamlara, nahiyelerin idaresi de müdürlere verilmiştir.⁵¹ XVI. yüzyılın

⁴⁵ A. Abdülkadiroğlu, M. Yiğit, B. Oğuzbaşaran, a.g.e., s. 105- 106.

⁴⁶ N. Tanılır, H. Çelik a.g.e., s. 49.

⁴⁷ O. Kılıç, a.g.m., s. 201.

⁴⁸ Orhan Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van**, Van 1997, s. 118- 119.

⁴⁹ Orhan Kılıç, " XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Nüfus", **Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu**, Elazığ 1998, s. 320- 321.

⁵⁰ Orhan Kılıç, "Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", **OTAM**, sayı: 10, Ankara 2000, s. 126.

⁵¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Ankara 1983, s. 309.

sonlarında ve XVII. yüzyılda büyük eyaletlere ayrılarak eyalet sayısı artırılmıştır. Önceden eyaletlerin idaresi beylerbeyine verilirken, vezir sayısının da artmasıyla eyaletlere vezirler tayin edilmiştir. XVII. Yüzyıldan itibaren de eski vilayet teşkilatında bozulmalar meydana gelmiştir. Ehliyetsiz kişiler vilayet idarelerine gelmiş ve rüşvet artmıştır. Bundan dolayı da memlekette asayişsizlik baş göstermiş, halk ezilmiş ve soyulmuştur.⁵²

XVIII. ve XIX. yy.larda da devletin gerileme devriyle, kaza yöneticileri ve şehir kethüdalarında büyük bir artış görülmüştür. Bunlar aynı zamanda Müslüman ve Türk'tür. Yerli, güçlü ailelerin nüfuzları artmıştır. Bu durum devlet otoritesinin gittikçe yok olmasına sebebiyet vermiştir. Bundan sonra Beyler müstakil hareket etmeye başlamışlardır.⁵³

1897 yılına ait olan Van Salnamesine göre, Van Vilayetinin idari taksimatı şu şekildedir.⁵⁴

Tablo 1.

VAN MERKEZ SANCAĞI KAZALARI	1- Gevaş
	2- Şatak
	3- Erciş
	4- Mukus
	5- Karçıkan
	6- Bargiri
	7- Adilcevaz
	8- Mahmudi
HAKKÂRİ SANCAĞI KAZALARI	1- Çölemerik
	2- Hamidiye
	3- Gever
	4- Şemdinan
	5- Beytüşşebap

Hakkâri sancağına bağlı olan Albak kazası tabloda görünmese bile, salnamenin metinlerinde bu kazanın bahsi geçmektedir.

⁵² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. III, 2. Kısım, Ankara 1982, s. 289- 293.

⁵³ N. Tanılır, H. Çelik. a.g.e., s. 49.

⁵⁴ 1315 H. **Van Vilayet Salnamesi**, Van Vilayet Matbaası 1315, s. 214- 215.

Bitlis Vilayetinin idari taksimatı da şöyledir.⁵⁵

Tablo 2.

BİTLİS MERKEZ SANCAĞI KAZALARI	1- Ahlât
	2- Hizan
	3- Mutki
MUŞ SANCAĞI KAZALARI	1- Bulanık
	2- Varto
	3- Malazgirt
	4- Sason
SİİRT SANCAĞI KAZALARI	1- Şirvan
	2- Eruh
	3- Garzan
	4- Pervari
GENÇ SANCAĞI KAZALARI	1- Kulp
	2- Çapakçur

Genç Sancağının diğer salnamelere göre kazaları, Kulp ve Çapakçur iken, miladi 1896- 1898 Bitlis Salnamesine göre, sadece Çapakçur kazasına sahip olduğu görülmektedir. Kulp kazası bu dönemde nahiye olmuştur.

⁵⁵ 1310 H. **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası 1310, s. 133.

I. BÖLÜM

VAN VE BİTLİS VİLAYETLERİNDEKİ DİNİ - SOSYAL KURUMLAR

A- VAN VİLAYETİNDE BULUNAN KURUMLAR

1- Merkez Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar

a- Cami ve Mescitler

Arapçada “cem” kökünden türeyen cami kelimesi, “toplayan bir araya getiren” manasına gelmektedir.⁵⁶ Arapçada, dik durmak, eğilmek, baş eğmek ve alnını yere koymak gibi anlamlara gelen mescit kelimesi, “secede” kökünden gelmektedir.⁵⁷ Araplar camilere, mescit demektirler. Türkler ise, büyük camilerden farklı olarak, daha çok mahalle aralarında, ibadet için yapılmış olan yerlere mescit,⁵⁸ içinde cuma namazının kılındığı yerlere de cami demektirler.⁵⁹

1897 yılına ait olan Van Vilayet Salnamesine göre, Van Vilayeti Merkez kazada 32 cami ve mescit bulunmaktadır. Merkez sancağa bağlı nahiyelerdeki cami ve mescit sayıları ise şöyledir: Ercik nahiyesinde 5, Havasur nahiyesinde 9, Tımar nahiyesinde 5 cami ve mescit bulunmaktadır.⁶⁰

Van Vilayeti merkez sancağına bağlı kazalardaki cami ve mescit sayıları şöyledir: Gevaş kazasında 1 cami, 2 mescit,⁶¹ Şatak kazasında 1 cami,⁶² Erciş kazasında 2 cami,⁶³ Bargiri kazasında 2 cami ve mescit,⁶⁴ Adilcevaz kazasında 8 cami, 1 mescit bulunmaktadır.⁶⁵ Mahmudi kazasında cami veya mescide rastlanmamıştır.⁶⁶ Bu bilgiler ışığında, Van Vilayeti merkez sancağına bağlı bölgelerde toplam 68 cami ve mescit vardır.

b - Kiliseler

İnananların oluşturduğu, İsa Mesih tarafından havari Petrus’a kurdurulan Hıristiyanlığın doktrinlerini, sakramentlerini yerine getiren görünür bir topluluğu ifade

⁵⁶ Ahmet Önkall, Nebi Bozkurt, “Cami”, **T.D.V.İ.A.**, C. VII, İstanbul 1993, s. 46.

⁵⁷ R.A. Kern, “Mescit”, **M.E.B.İ.A.**, C. VIII, İstanbul 1971, s. 1.

⁵⁸ Celal Esad Arseven, “Mescit”, **M.E.B.S.A.**, C. III, İstanbul 1998, s. 1308.

⁵⁹ R.A. Kern., a.g.md., s. 57.

⁶⁰ 1315 H. **Van Vilayet Salnamesi**, Van Vilayet Matbaası 1315, s. 207.

⁶¹ 1315 H. a.g.sln., s. 163.

⁶² 1315 H. a.g.sln., s. 164- 165.

⁶³ 1315 H. a.g.sln., s. 169.

⁶⁴ 1315 H. a.g.sln., s. 171- 176, 207.

⁶⁵ 1315 H. a.g.sln., s. 178.

⁶⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 181- 182.

eden kilise kelimesi,⁶⁷ “topluluk ve birlik” manasına gelen, Yunanca “Ekklesia” kelimesinden türemiştir. Tanrı, İsa ve Kutsal Ruh topluluğunu ifade ettiğine inanılır. Bununla birlikte, Hristiyanlar, kiliseye bağlanmayı imanın ikrarı olarak görürler.⁶⁸

Manastır kelimesi ise, “tek, yalnız” anlamına gelen, Grekçe Monos’tan gelmektedir. Münzevi hayatın yaşanıldığı yer manasına gelen kelime, monasterion’un Türkçe ifadesidir.⁶⁹

1897 yılına ait, Van Vilayet Salnamesine göre, Van Vilayeti merkez kazada, kilise ve manastır sayısı 15 olarak geçmektedir. Van merkez sancağa bağlı nahiyelerdeki kilise ve manastır sayıları ise şöyledir: Ercik nahiyesinde 30, Havasur nahiyesinde 30, Tımar nahiyesinde de 35 kilise ve manastır bulunmaktadır.⁷⁰

Van Vilayetine bağlı kazalardaki kiliselerin sayıları şöyledir: Gevaş kazasında, üç Ermeni Katağikosluğundan birinin ikametgâhı olan Akdamar Katağikosluğu mevcuttur.⁷¹ Erciş kazasında 1 kilise,⁷² Adilcevaz kazasında da 1 kilise vardır.⁷³

c- Mektepler

ca- Müslim Mektepler

“Yazmak” anlamına gelen mektep kelimesi, Arapça “ketb” kökünden gelmekte olup, “okul” manasına gelmektedir. Çoğulu mekatip’tir. Ayrıca mekteplerin inşasını halifeler, sultanlar, yüksek dereceli devlet memurları ve zenginler üstlenmiştir. Mekteplerin masraflarını karşılamak için de vakıflar kurulmuştur.⁷⁴

Van Vilayetinin merkez kazasında bulunan mekteplerin durumu şöyledir:

Tablo: 1

Yıllar	İptidaiyeler		Rüştiyeler			Askeri Rüştiyeler		Medreseler		
	E. İp.	K. İp.	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Ad.	Öğ.	Öğr.
1897	-	-	-	-	-	-	-	10 ⁷⁵	-	-

⁶⁷ Mehmet Aydın, “Kilise”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXVI, Ankara 2002, s. 11.

⁶⁸ Ahmet Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, İstanbul 1993, s. 228.

⁶⁹ Levent Öztürk, “Manastır”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXVII, Ankara 2003, s. 558.

⁷⁰ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁷¹ 1315 H. a.g.sln., s. 163- 165.

⁷² 1315 H. a.g.sln., s. 169.

⁷³ 1315 H. a.g.sln., s. 178.

⁷⁴ Nebi Bozkurt, “Mektep”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXIX, Ankara 2004, s. 5- 6.

⁷⁵ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

1898	-	-	1	3	30 ⁷⁶	1	10 ⁷⁷	-	-	-
1899	3 ⁷⁸	-	1	3	27 ⁷⁹	1	9 ⁸⁰	4	4	39 ⁸¹
1901	10	2 ⁸²	1	3	17 ⁸³	-	-	4	4	39 ⁸⁴
1903	10	2	1	3	17 ⁸⁵	-	-	4	4	39 ⁸⁶

Tabloda görüldüğü üzere, erkek iptidaiye mektebi, 1899 yılında 3 adet iken 1901 yılında bu sayı 10'a çıkmıştır. 1898 yılında 30 olan Rüstiye mektep öğrenci sayısı, 1899'de 27'ye daha sonraki yıllarda da 17'ye düşmüştür. Askeri rüstiye mektebinin 1898 yılındaki öğretmen sayısı 10 iken 1899 yılında 9'a düşmüştür. Ayrıca askeri rüstiye mektebinin öğrenci sayısı salnamelerde kayıtlı olmadığından mektebin öğrenci sayısını tabloda veremedik.

1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerine göre, merkez kazada 2 tane daha rüstiye mektebi bulunmaktadır. Ancak bu mekteplerdeki öğretmen ve öğrenci sayıları verilmediğinden bu mektepleri tabloda gösterme imkânımız olmadı.⁸⁷

Van Vilayetinin merkez kazasına bağlı nahiyelerin mektep durumları şöyledir:

Tablo: 2

Yıllar	Rüstiye			Medreseler		
	Edremit N.			Ercik N.	Havasur N.	Tımar. N.
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Ad.	Ad.
1897	-	-	-	2	2	3 ⁸⁸
1898	1	1	16 ⁸⁹	-	-	-
1899	1	2	25 ⁹⁰	-	-	-
1901	1	2	17 ⁹¹	-	-	-

⁷⁶ 1316 H. **Maarif Salnamesi**, İstanbul 1316, s. 1206- 1207.

⁷⁷ 1316 H. a.g.msln., s. 1206- 1207.

⁷⁸ 1317 H. **Maarif Salnamesi**, İstanbul 1317, s. 1430- 1431.

⁷⁹ 1317 H. a.g.msln., s. 1422- 1424.

⁸⁰ 1317 H. a.g.msln., s. 1424.

⁸¹ 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427.

⁸² 1319 H. **Maarif Salnamesi**, İstanbul 1319, s. 926- 928.

⁸³ 1319 H. a.g.msln., s. 922.

⁸⁴ 1319 H. a.g.msln., 924- 925.

⁸⁵ 1321 H. **Maarif Salnamesi**, İstanbul 1321, s. 688.

⁸⁶ 1321 H. a.g. msln., s. 690.

⁸⁷ 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

⁸⁸ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁸⁹ 1316 H. a.g.msln., s. 1206.

⁹⁰ 1317 H. a.g.msln., s. 1422.

⁹¹ 1319 H. a.g.msln., s. 923.

1903	1	2	17 ⁹²	-	-	-
------	---	---	------------------	---	---	---

Tabloda belirttiğimiz salnamelere göre, sadece rüştiye mektebindeki öğretmen ve öğrenci sayısında bir artma ve azalma söz konusudur. Buna göre, rüştiye mektebinin öğrenci sayısı, 1899 yılında 11 kişi artarken, 1901 yılında 8 kişi azalmış ve bu sayı 1903 yılında da değişmemiştir. Ayrıca rüştiye mektebini öğretmen sayısı 1899 yılında 2'ye çıkmıştır.

Van Vilayetine bağlı Gevaş kazasının mektep dağılımı şöyledir.

Tablo: 3

Yıllar	İptidaiyeler	Rüştiyeler			Medreseler	
	Ad.	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğr.
1897	-	1	-	-	3	30 ⁹³
1898	-	1	1	8 ⁹⁴	-	-
1899	2 ⁹⁵	1	2	15 ⁹⁶	1	17 ⁹⁷
1901	1 ⁹⁸	1	2	21 ⁹⁹	1	17 ¹⁰⁰
1903	1 ¹⁰¹	-	-	-	1	17 ¹⁰²

Tabloya göre, Gevaş kazasındaki iptidaiye mektep sayısı 1901 yılında 1'e düşmüştür. Kazadaki rüştiye mektep sayısında bir değişiklik olmamış ancak, mektebin öğrenci sayısı 1899 yılında 7, 1901 yılında da 6 kişi artmıştır. 1897 yılında kazanın medrese sayısı 3, öğrenci sayısı da 30 iken, bu sayı 1899 yılında 1'e ve öğrenci sayısı da 30'dan 17'ye düşmüştür.

1901 ve 1903 yıllarına ait olan Maarif Salnamelerine göre, Gevaş kazasında 1 rüştiye mektebi daha mevcuttur. Ancak bu mektebin öğretmen ve öğrenci sayıları verilmediğinden bu mektep tabloya alınmamıştır.¹⁰³

⁹² 1321 H. a.g.msln., s. 688.

⁹³ 1315 H. a.g.sln., s. 163- 164.

⁹⁴ 1316 H. a.g.msln., s. 1207.

⁹⁵ 1317 H. a.g.msln., s. 1430- 1431.

⁹⁶ 1317 H. a.g.msln., s. 1422.

⁹⁷ 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427.

⁹⁸ 1319 H. a.g.msln., s. 928.

⁹⁹ 1319 H. a.g.msln., s. 688.

¹⁰⁰ 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925.

¹⁰¹ 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹⁰² 1321 H. a.g.msln., s. 690.

¹⁰³ 1319 H. a.g.msln., s. 928; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

Van merkezine bağı Erciş kazasına ait mektep durumu şöyledir.

Tablo: 4

Yıllar	İptidaiyeler		Rüştiyeler			Medreseler		
	E.İp.	K. İp.	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.
1897	-	-	1 ¹⁰⁴	-	-	-	-	-
1898	-	-	1	1	23 ¹⁰⁵	-	-	-
1899	2 ¹⁰⁶	-	1	2	22 ¹⁰⁷	1	1	7 ¹⁰⁸
1901	-	1 ¹⁰⁹	1	2	45 ¹¹⁰	1	-	7 ¹¹¹
1903	-	1 ¹¹²	1	2	45 ¹¹³	1	-	7 ¹¹⁴

Tabloya baktığımızda, sadece rüştiye mektebinin öğretmen sayısında bir farklılık olduğunu görüyoruz. Buna göre, 1898 yılında 23 olan öğretmen sayısı 1899’de 22’ye düşmüş, 1901 yılında 45’e çıkmış ve 1903 yılında da son durum aynı kalmıştır.

Ayrıca 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerine göre, Erciş kazasında 1 rüştiye mektebi daha mevcuttur. Ancak söz konusu mektebin öğretmen ve öğrenci sayısı hakkında salnamelerde herhangi bir bilgi kayıtlı olmadığından bu mektebi tabloya eklemedik.¹¹⁵

Van Merkez Sancağına bağı Mukus kazasında, 30 öğrencili bir medrese bulunmaktadır.¹¹⁶ Aynı salnamenin başka bir bölümünde de Mukus kazasında 5 medresenin varlığından bahsedilmesine rağmen medreselerle ilgili açıklayıcı bir bilgiye rastlanmamıştır.¹¹⁷ Bargiri kazasında ise 1899, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salname kayıtlarına göre, bir iptidaiye mektebi vardır.¹¹⁸

¹⁰⁴ Ayrıca salnameye göre, kazada birkaç tane Müslim ve gayrimüslim sübyan mektebi olduğu belirtilmektedir, fakat mekteplerin sayısı belirtilmemektedir; bkz., 1315 H. a.g.sln., s. 169.

¹⁰⁵ 1316 H. a.g.msln., s. 1207.

¹⁰⁶ 1317 H. a.g.msln., s. 1430- 1431.

¹⁰⁷ 1317 H. a.g.msln., s. 1423.

¹⁰⁸ 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427.

¹⁰⁹ 1319 H. a.g.msln., s. 928.

¹¹⁰ 1319 H. a.g.msln., s. 922.

¹¹¹ 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925.

¹¹² 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹¹³ 1321 H. a.g.msln., s. 688.

¹¹⁴ 1321 H. a.g.msln., s. 690.

¹¹⁵ 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹¹⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 172.

¹¹⁷ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

¹¹⁸ 1317 H. a.g.msln., s. 1430- 1431; 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

Salnamelere göre, Adilcevaz kazasındaki mekteplerin tablosu şöyledir:

Tablo: 5

Yıllar	Rüştiyeler			Medreseler		
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.
1897	1	-	-	1 ¹¹⁹	-	-
1898	1	1	22 ¹²⁰	-	-	-
1899	1	3	37 ¹²¹	1	1	15 ¹²²
1901	1	1	17 ¹²³	1	-	15 ¹²⁴
1903	1	2	17 ¹²⁵	1	-	15 ¹²⁶

1901 ve 1903 yıllarına ait, Maarif Salnamelerine göre, tablodaki kayıtların dışında Adilcevaz kazasında 1 rüştiye mektebi daha vardır. Mektebin öğrenci sayısı hakkında ise herhangi bir bilgi verilmediğinden mektep tabloya eklenmemiştir.¹²⁷ Yine söz konusu kazada, sıbyan mekteplerinin varlığından bahsedilmesine rağmen, mekteplerin sayısı kayıtlı değildir.¹²⁸

Van merkez sancağına bağlı Mahmudi kazasında 1899, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerine göre, 1 iptidaiye mektebi kayıtlıdır. Mektebin öğrenci mevcudu hakkında ise herhangi bir bilgi yoktur.¹²⁹

cb- Gayrimüslim Mektepler

1897 yılı Van Vilayet Salnamesinde, Van Merkez Sancağına ait gayrimüslim mektepler hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Fakat bununla beraber Maarif Salnamelerinde gayrimüslim mektepler hakkında bilgi verilmiştir. Bu yüzden maarif salnamelerine göre, Van merkez kazada bulunan Ermeni milletine ait mektepler şöyledir:

¹¹⁹ 1315 H. a.g.sln., s. 178.

¹²⁰ 1316 H. a.g.msln., s. 1206.

¹²¹ 1317 H. a.g.msln., s. 1423.

¹²² 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427.

¹²³ 1319 H. a.g.msln., s. 923.

¹²⁴ 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925.

¹²⁵ 1321 H. a.g.msln., s. 688.

¹²⁶ 1321 H. a.g.msln., s. 690.

¹²⁷ 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹²⁸ 1315 H. a.g.sln. s. 178.

¹²⁹ 1317 H. a.g.msln., s. 1430- 1431; 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

Tablo: 6

Yıllar	İptidaiyeler		İdadi		İdadi-Rüştiye		Rüştiye-İptidaiye		Rüştiyeler		
	Ad.	K.Öğr.	Ad.	E.Öğr.	Ad.	E.Öğr.	Ad.	K.Öğr.	Ad.	Öğrenci	
										E.	K.
1898 ¹³⁰	-	-	3	375	2	315	-	-	2	10	85
1899 ¹³¹	1	75	-	-	-	-	1	180	5	765	-
1901 ¹³²	1	75	-	-	-	-	1	180	5	765	-
1903 ¹³³	1	75	-	-	-	-	1	180	5	765	-

Tabloya göre, sadece rüştiye mekteplerinin öğretmen ve öğrenci sayısında bir artış söz konusudur. Buna göre, rüştiye mektep sayısı 5'e, mektebin öğrenci sayısı da toplam 765'e çıkmıştır.

Van merkez kazasındaki Amerikalılara ait olan mektepleri şöyle tablolaştırabiliriz.

Tablo: 7

Yıllar	İptidaiyeler			İdadi		Rüştiyeler		
	Ad.	Öğrenci		Ad.	Erkek Öğrenci	Ad.	Öğrenci	
		E.	K.				E.	K.
1898 ¹³⁴	-	-	-	1	41	2	80	90
1899 ¹³⁵	1	170	105	-	-	1	210	180
1901 ¹³⁶	1	170	105	-	-	1	210	180
1903 ¹³⁷	1	170	105	-	-	1	210	180

Tablo 7'ye göre, 1898'de 2 olan rüştiye mektep sayısı, 1899'de 1'e düşmüştür. 1899 yılında, mektebin erkek öğrenci sayısı 210'a, kız öğrenci sayısı da 180'e çıkmıştır.

Yukarıdaki tabloların dışında merkez kazada Katolik cemaatine ait, erkek öğrenci sayısı 15 olan bir tane de iptidaiye mektebi mevcuttur.¹³⁸

¹³⁰ İdadi mekteplerden birinci mektepteki öğrenci sayısı 95, ikincisindeki öğrenci sayısı 160 ve üçüncü mektebin öğrenci sayısı da 120 olarak kayıtlıdır; Rüştiye mekteplerinden birisi erkek ve diğeri de kız mektebidir. İdadi- Rüştiye mekteplerinden birinin öğrenci sayısı 155, diğerrinin öğrenci sayısı ise 160'dır; bkz., 1316 H. a.g.msln., s. 1210.

¹³¹ Beş rüştiye okulundan birincisinin öğrenci sayısı 150, ikincisinin 160, üçüncüsünün 210, dördüncüsünün 160 ve beşincisinin öğrenci sayısı 85'tir; bkz., 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427.

¹³² 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925.

¹³³ 1321 H. a.g.msln. s. 690.

¹³⁴ Rüştiye mekteplerinden birisi erkek, diğeri de kız rüştiyesidir; bkz., 1316 H. a.g.msln., s. 1210.

¹³⁵ 1317 H. a.g.msln., s. 1427- 1429.

¹³⁶ 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925.

¹³⁷ 1321 H. a.g.msln., s. 690.

d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgahlar

Sözlükte, “dayanılacak yer, karar edilecek yer”, anlamına gelen tekke kelimesinin ıstılah manası, dervişlerin bir şeyhin idaresi altında, mensup oldukları tarikatların geleneklerine göre, düzenli bir şekilde zikir ve ibadet için toplandıkları yer demektir. Mevlevi tekkeleri iki kısma ayrılmıştır. Dervişlerin talim ve terbiye gördükleri tekkelere, asitane; yalnız mukabele tabir edilen devranın uygulandığı yerlere de zaviye denir.¹³⁹ Ayrıca zaviyeler, dervişlerin bir arada yaşadığı, gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlandığı, yerleşim merkezlerinde ve yol üzerinde kurulmuş olan yapılardır.¹⁴⁰

Yol üstünde, yolcuların kalması için konaklama yerlerinde inşa edilen, daha sonra zamanla, buralarda yerleşim merkezleri kurularak il veya ilçelerin merkezi haline gelen hanlar,¹⁴¹ şehir içinde konaklamak, ticaret yapmak, mal imalatı ve ticaret işlerinin birlikte yapıldığı yerler olup, isimlerini de burada üretilen mallardan almışlardır.¹⁴²

Ziyaret mahalli, tebrik için varılan türbe ve mabet manasına gelen ziyaretgâh¹⁴³ kelimesi, hayır işlemek veya saygı göstermiş olmak için ziyaret edilen yerlere denilir.¹⁴⁴

1897 yılına ait olan, Van Vilayet Salnamesine göre, Van Merkez Sancağına bağlı merkez kazada 7 türbe, 4 han, 15 tekke ve zaviye bulunmaktadır.¹⁴⁵ Van merkez sancağına bağlı Tımar nahiyesinde de 1 tekke ve zaviye vardır.¹⁴⁶ Merkez sancağa bağlı diğer kazalarda ise, Erciş’te 2 han,¹⁴⁷ Mukus’ta 1 tekke, 5 ziyaretgâh ve 1 han mevcuttur.¹⁴⁸

e- Kütüphaneler

Osmanlı’nın kuruluş yıllarında, daha çok siyasi teşkilatlanmaya önem verildiği için, Yıldırım Beyazıd zamanına kadar, ilmi çalışmalardan ve ulemalardan bahsedilse bile medrese, mescit veya camilerin yanında kütüphanelerin varlığından bahsetmek oldukça zordur. Yıldırım Beyazıd zamanında ise, artık bir ilim ve kültür merkezi olan

¹³⁸ 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427; 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925; 1321 H. a.g.msln., s. 690.

¹³⁹ Celal Esad Arseven, “Tekke”, **M.E.B.S.A.**, C. IV, İstanbul 1975, s. 1960.

¹⁴⁰ Saim Savaş, “Zaviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü”, **Osmanlı**, C. IX, Ankara 1999, s. 72.

¹⁴¹ Gönül Cantay, “Osmanlı Dönemi Kervansarayları- Hanları”, **Osmanlı**, C. X, Ankara 1999, s. 384.

¹⁴² Şebnem Akalın, “Han”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXV, Ankara 2002, s. 299.

¹⁴³ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul 1989, s. 693.

¹⁴⁴ Hamza Ermiş, **Arapçadan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü**, İstanbul 2008, s. 724.

¹⁴⁵ 1315 H. a.g.sln., s. 153- 158, 207.

¹⁴⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

¹⁴⁷ 1315 H. a.g.sln., s. 169.

¹⁴⁸ 1315 H. a.g.sln., s. 171- 172.

Bursa’da, Eyen Bey Subaşı Medrese’sinin üst katında müstakil bir kütüphane kurulmasıyla, Osmanlıda kütüphane kültürü başlamış oldu.¹⁴⁹

1897 yılı, Van Vilayet Salnamesine göre, Van Merkez Sancağına bağlı merkez kazada 1 kütüphane vardır. Fakat kitap mevcudu verilmemiştir.¹⁵⁰ 1898 yılına ait olan Maarif Salnamesine göre ise, merkez kazada 43 tane kitabı bulunan 1 kütüphaneden bahsedilir.¹⁵¹

1899, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerine göre, merkez kazada kütüphane sayısı iki olmuştur. Bunlardan birinin kitap sayısı 162, diğerinin kitap sayısı da 60’dır. Ayrıca merkez kazada resmi Türkçe basım yapan bir tane Vilayet Matbaası ve yine Türkçe basım yapan bir tane de Van Gazetesi vardır.¹⁵²

f- Hamamlar

Terim anlamı “ısıtan yer” olan hamam kelimesi, Arapça “ısıtmak, sıcak olmak” manasına gelen, hamm kökünden türemiştir. Hamam, suyun ısıtılması ile insanların yıkanması için yapılan binalardır. Ayrıca, yer altından çıkan, içinde bazı kimyevi maddeleri barındırmasıyla bazı hastalıklara iyi gelen suların kullanılmasıyla, inşa edilen yerlere de hamam denilmektedir. Bununla beraber buralara, Türkçede kaplıca ve suyun sıcak olması sebebiyle, ılıca da denilmektedir.¹⁵³

1897 yılı Van Vilayet Salnamesine göre, Van Merkez Sancağına bağlı merkez kazada 3 tane hamam bulunmaktadır.¹⁵⁴ Erciş kazasında Zeylan deresi isimli mahallede, bazı hastalıklara faydalı olan kükürtlü sıcak bir kaplıca vardır.¹⁵⁵ Ayrıca merkez sancakta 1 de eczane mevcuttur.¹⁵⁶

g- Sebiller

İstılah manası, “fi sebili’llah” yani, Allah yolunda, Allah rızası için anlamından gelen sebil kelimesi, yol demektir. Başlangıçta Osmanlılarda, dağıtılan suya sebil ve dağıtıldığı yere sebil-hane denmekle birlikte, zamanla “hane” kelimesi kullanılmayıp sadece sebil kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber devrinden bu yana sebillere en fazla önem veren millet Türkler olmuştur. Selçuklular ve

¹⁴⁹ Ayşe Denkinalbant, “Kütüphane”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXVII, Ankara 2003, s. 23; İsmail E. Erünsal, “Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphane Geleneği”, **Osmanlı**, C. XI, Ankara 1999, s. 699.

¹⁵⁰ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

¹⁵¹ 1316 H. a.g.msln., s. 1210.

¹⁵² 1317 H. a.g.msln., s. 1427- 1429; 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹⁵³ Semavi İyice, “Hamam”, **T.D.V.İ.A.**, C. XVI, İstanbul 1997, s. 402.

¹⁵⁴ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

¹⁵⁵ 1315 H. a.g.sln., s. 169.

¹⁵⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

Memlûklülerden sonra Osmanlılar bu mimari birimi bir sanat eseri halinde düşünüp, geliştirmiştir.¹⁵⁷

1897 yılı Van Vilayet Salnamesinde, Van merkez sancağına bağlı merkez kazada 5 çeşme kayıtlıdır.¹⁵⁸ Adilcevaz kazasının su yönünden zengin olduğu belirtilmesine rağmen çeşme sayısı verilmemiştir.¹⁵⁹

2- Hakkâri Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar

a- Cami ve Mescitler

1897 yılı Van Vilayet Salnamesine göre, Hakkâri Sancağına bağlı Albak kazasında, 1 cami ve 1 mescit vardır.¹⁶⁰ Çölemerik kazasında Cami veya mescit kaydına rastlanmamıştır.¹⁶¹ Hamidiye kazasında ise, 1 cami ve bağlı köylerinde de mescitler vardır. Fakat sayı belirtilmemiştir.¹⁶² Gever kazasında 1 tane cami mevcuttur.¹⁶³ Şemdinan kazası ve bağlı köylerinde cami ve mescit olduğu söylenmekle birlikte sayı verilmemiştir.¹⁶⁴ Beytüşşebap kazasında ise cami veya mescit yoktur.¹⁶⁵

b- Kiliseler

1897 yılı Van Vilayet Salnamesine göre, Hakkâri Sancağına bağlı Albak kazasında 1 kilise vardır.¹⁶⁶ Hamidiye kazasına ait köylerde kilisenin varlığından bahsedilmesine rağmen, kilise sayısı verilmemiştir.¹⁶⁷ Gever kazasında 2 kilise bulunmaktadır.¹⁶⁸ Şemdinan kazasında da sayı verilmemesine rağmen kilisenin varlığından bahsedilir.¹⁶⁹

c- Mektepler

ca- Müslim Mektepler

1897 yılı Van Vilayet Salnamesine göre, Hakkâri Sancağına bağlı Hamidiye kazasında 1 tane medrese vardır. Şemdinan kazasında da 30 öğrencinin öğrenim gördüğü 1 medrese bulunmaktadır.¹⁷⁰

¹⁵⁷ Nur Urfalıoğlu, "Osmanlı Mimarlığında Sebiller", **Osmanlı**, C. X, Ankara 1999, s. 465- 469.

¹⁵⁸ 1315 H. a.g.sln., s. 155.

¹⁵⁹ 1315 H. a.g.sln., s. 178.

¹⁶⁰ 1315 H. a.g.sln., s. 188.

¹⁶¹ 1315 H. a.g.sln., s. 191- 192.

¹⁶² 1315 H. a.g.sln., s. 194.

¹⁶³ 1315 H. a.g.sln., s. 197.

¹⁶⁴ 1315 H. a.g.sln., s. 198- 199.

¹⁶⁵ 1315 H. a.g.sln., s. 200.

¹⁶⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 188.

¹⁶⁷ 1315 H. a.g.sln., s. 194.

¹⁶⁸ 1315 H. a.g.sln., s. 197.

¹⁶⁹ 1315 H. a.g.sln., s. 199.

¹⁷⁰ 1315 H. a.g.sln., s. 194,199.

1899 yılına ait Maarif Salnamesine göre, Hakkâri Sancağına bağlı merkez kazada 2 iptidaiye mektebi mevcuttur.¹⁷¹

Hakkâri sancağına bağlı olan Albak kazasının mektep durumu şöyledir.

Tablo: 8

Yıllar	İptidaiyeler	Rüştiyeler			Medreseler		
	Ad.	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.
1897	-	-	-	-	1 ¹⁷²	-	-
1898	-	1	2	20 ¹⁷³	-	-	-
1899	-	-	-	-	1	1	12 ¹⁷⁴
1901	3 ¹⁷⁵	1	2	20 ¹⁷⁶	1	-	12 ¹⁷⁷
1903	3 ¹⁷⁸	1	3	50 ¹⁷⁹	2	2	27 ¹⁸⁰

Tabloya göre, Albak kazasındaki rüştiye mektep sayısı aynı kalırken, mektebin öğrenci ve öğretmen sayısında bir artış söz konusudur. Kazadaki medrese sayısı iki katına çıkmış, medresenin öğrenci sayısı da bir o kadar artmıştır.

1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif salnamelerine göre, Albak kazasında 1 rüştiye mektebi daha bulunmaktadır. Ancak bu mektebin öğrenci ve öğretmen sayısı hakkında salnamelerde herhangi bir bilgi verilmediğinden bu mektebi tabloda göstermedik.¹⁸¹

Hakkâri Sancağına bağlı olan Çölemerik kazasının mektep tablosu şöyledir.

Tablo: 9

Yıllar	Rüştiyeler			Medreseler		
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.
1898	1	2	18 ¹⁸²	-	-	-
1899	1	2	36 ¹⁸³	1	1	15 ¹⁸⁴
1901	1	2	16 ¹⁸⁵	1	-	15 ¹⁸⁶

¹⁷¹ 1317 H. a.g.msln., s. 1430- 1431.

¹⁷² 1315 H. a.g.sln., s.188.

¹⁷³ 1316 H. a.g.msln. s. 1207.

¹⁷⁴ 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427.

¹⁷⁵ 1319 H. a.g.msln., s. 928.

¹⁷⁶ 1319 H. a.g.msln., s. 923.

¹⁷⁷ 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925.

¹⁷⁸ 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹⁷⁹ 1321 H. a.g.msln., s. 688.

¹⁸⁰ 1321 H. a.g.msln., s. 690.

¹⁸¹ 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹⁸² 1316 H. a.g.msln., s. 1207.

¹⁸³ 1317 H. a.g.msln., s. 1423.

¹⁸⁴ 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427.

1903	1	2	16 ¹⁸⁷	-	-	-
------	---	---	-------------------	---	---	---

Tabloda belirtildiği üzere, yıllara göre mektep sayılarında bir değişim olmamıştır. Ancak 1899 yılında rüştiye mektebinin öğrenci sayısı iki katına çıkarken 1901 ve 1903 yıllarında rüştiye mektebi öğrenci sayısı 36'dan 16'ya düşmüştür.

Yine Çölemerik kazasında 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerine göre, 1 rüştiye mektebi daha mevcuttur. Fakat kazadaki rüştiye mektebinin öğretmen ve öğrenci sayısı hakkında bir bilgi verilmediğinden tabloya eklemelik.¹⁸⁸

Gever kazasındaki mektep durumu da şöyledir:

Tablo: 10

Yıllar	Rüştiyeler		
	Ad.	Öğ.	Öğr.
1897	1 ¹⁸⁹	-	-
1898	1	1	20 ¹⁹⁰
1899	1	2	22 ¹⁹¹
1901	1	2	18 ¹⁹²
1903	1	1	18 ¹⁹³

Yukarıdaki tabloya göre, Gever kazasının rüştiye mektep sayısı değişmezken, son yıllarda mektebin öğretmen ve öğrenci sayısında azalma olmuştur.

1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerine göre, Gever kazasında 1 rüştiye mektebi daha bulunmaktadır. Ancak öğretmen veya öğrenci mevcudu hakkında hiçbir bilgi kayıtlı olmadığından tabloya dâhil edilmemiştir.¹⁹⁴

cb- Gayrimüslim Mektepler

1899 yılına ait olan Maarif Salnamesine göre, Hakkâri Sancağına bağlı Albak kazasında, Katolik mezhebine bağlı 1 tane iptidaiye mektebi bulunmakta olup, erkek öğrenci sayısı 35 olarak kaydedilmiştir. 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerinde de aynı bilgi mevcuttur.¹⁹⁵

¹⁸⁵ 1319 H. a.g.msln., s. 923.

¹⁸⁶ 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925.

¹⁸⁷ 1321 H. a.g.msln., s. 688.

¹⁸⁸ 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹⁸⁹ 1315 H. a.g.sln., s. 197.

¹⁹⁰ 1316 H. a.g.msln., s. 1207.

¹⁹¹ 1317 H. a.g.msln., s. 1423.

¹⁹² 1319 H. a.g.msln., s. 922.

¹⁹³ 1321 H. a.g.msln., s. 688.

¹⁹⁴ 1319 H. a.g.msln., s. 926- 927; 1321 H. a.g.msln., s. 691.

¹⁹⁵ 1317 H. a.g.msln., s. 1426- 1427; 1319 H. a.g.msln., s. 924- 925. ; 1321 H. a.g.msln., s.690.

d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgâhlar

1897 yılı Van Vilayet Salnamesine göre, Hakkâri sancağının Albak kazasında 1 tane ziyaretgâh mevcuttur.¹⁹⁶ Hamidiye kazasında da 4 ziyaretgâh vardır.¹⁹⁷ Gever kazasında ise 3 ziyaretgâh bulunmaktadır.¹⁹⁸

e- Kütüphaneler

1898 yılına ait olan Maarif Salnamesine göre, Van Vilayetine bağlı Hakkâri Sancağına ait Albak kazasında, 300 kitaba sahip 1 kütüphane vardır.¹⁹⁹

f- Hamamlar

1897 yılı Van Vilayet Salnamesine göre, Hakkâri Sancağına bağlı Albak kazasında, 1 hamam bulunmaktadır. Bu kazaya bağlı Vezrani, Kelegum ve Bazurat köylerinde de birer tane sıcak kaplıca vardır.²⁰⁰ Gever kazasının merkezine yakın bir köyünde ise cilt hastalıklarına iyi gelen 1 kaplıca bulunmaktadır.²⁰¹

B- BİTLİS VİLAYETİNDE BULUNAN KURUMLAR

1- Merkez Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar

a- Cami ve Mescitler

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Bitlis Merkez Sancağına ait olan merkez kazada ve bağlı nahiyyelerinde 107 cami ve mescit bulunmaktadır. Yine aynı salnameye göre, Çukur (Nuşin²⁰²) nahiyyesinde 20 cami ve mescit,²⁰³ Huyut nahiyyesinde 1 cami, 9 mescit,²⁰⁴ Ahlât kazasında 2 cami, mahallelerinde 5 ve köylerinde de 2 cami bulunmaktadır.²⁰⁵ Ayrıca salnamenin sonunda verilen tabloya göre, Ahlât kazasında toplam olarak 15 cami ve mescit mevcuttur. Hizan kazasında 1 cami ve 100 kadar da mescit, Espayrit nahiyyesinde 21 cami vardır.²⁰⁶ Buna ek olarak aynı salnamenin sonunda verilen tabloya göre, Espayrit ve Hizan'da toplam 98 cami ve mescit olduğu kayıtlıdır. Mutki kazasında da 20 cami vardır.²⁰⁷

¹⁹⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 188.

¹⁹⁷ 1315 H. a.g.sln., s. 194.

¹⁹⁸ 1315 H. a.g.sln., s. 199- 200.

¹⁹⁹ 1316 H. a.g.msln., s. 1210.

²⁰⁰ 1315 H. a.g.sln., s. 188.

²⁰¹ 1315 H. a.g.sln., s. 197.

²⁰² 1315 hicri yılından sonra Çukur nahiyyesinin ismi Nuşin olmuştur. Bun yüzden, bundan sonraki yıllarda da Çukur ismi yerine, Nuşin ismini kullanmayı uygun gördük.bkz., 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 150.

²⁰³ 1310 H. **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası 1310, s. 176.

²⁰⁴ 1310 H. a.g.sln., s. 180.

²⁰⁵ 1310 H. a.g.sln., s. 184.

²⁰⁶ 1310 H. a.g.sln., s. 188- 189.

²⁰⁷ 1310 H. a.g.sln., s. 192.

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesinde de Bitlis Merkez Sancağına bağlı merkez kazadaki cami ve mescit sayısı bir önceki salname ile aynıdır. Bitlis Vilayetinın toplam cami ve mescit sayısı 747'dir.²⁰⁸

Aynı salnameye göre, merkez kazaya bağlı Nuşin (Çukur) nahiyesindeki cami ve mescit sayısı 20 olarak aynı kalmış; Rabıt nahiyesinde de 1 cami ve 9 mescit bulunmaktadır.²⁰⁹ Ahlât kazasındaki cami sayısı 2 olarak kalmıştır ve çeşitli köylerde birer adet olmak üzere toplam 5 mescit vardır.²¹⁰ Hizan kazasında cami ve mescit sayısı ile²¹¹ Mutki kazasındaki cami ve mescit sayıları önceki salnameyle aynı kalmıştır.²¹²

b- Kiliseler

1892 yılı Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Bitlis Merkez Sancağına bağlı merkez kazada nahiyelele beraber toplam 33 kilise ve manastır, Ahlât kazasında 5 kilise ve manastır, Espayrit ve Hizan'da toplam 7 kilise ve manastır ve Mutki kazasında ise 10 kilise ve manastır mevcuttur. Bunlara ilaveten merkez kazaya bağlı Huyut nahiyesinde 1 kilise vardır.²¹³

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, merkez kazada 33 kilise, vilayet genelinde ise toplam 186 kilise ve manastır mevcuttur.²¹⁴ Mutki kazasına bağlı Rabıt nahiyesinde 1 kilise vardır.²¹⁵

c- Mektepler

ca- Müslim Mektepler

Salnamelere göre, Bitlis Merkez Sancağına bağlı merkez kazadaki iptidaiye ve medreselerin dağılımı şöyledir.

Tablo: 11

Yıllar	İptidaiye	Medreseler		
	Ad.	Ad.	Öğ.	Öğr.
1896- 1898	-	24 ²¹⁶	-	-
1898	-	26	26	352 ²¹⁷
1897-1899	-	-	-	-

²⁰⁸ 1314- 1316 H. **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası 1314- 1316, s. 137- 138.

²⁰⁹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 150, 154.

²¹⁰ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 165.

²¹¹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 173.

²¹² 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 179- 180.

²¹³ 1310 H. a.g.sln., s. 180.

²¹⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 138.

²¹⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 154.

²¹⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 138.

²¹⁷ 1316 H. **Maarif Salnamesi**, İstanbul 1316, s. 950- 951.

1899	-	26	26	352 ²¹⁸
1900	3 ²¹⁹	-	-	-
1901	1 ²²⁰	-	-	-

Yukarıdaki tabloda, merkez kazadaki iptidaiye mektep sayısında azalma varken, medrese sayısında bir artış söz konusudur.

Yine merkez kazaya bağlı rüştiye mekteplerinin durumu şöyledir.

Tablo: 12

Yıllar	Rüştiyeler						Askeri Rüştiye		
	Erkek Rüştiyesi			Kız Rüştiyesi			Ad.	Öğ.	Öğr.
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğ.	Öğr.			
1896- 1898	5	-	-	-	-	-	2 ²²¹	-	-
1898	1	5	45	-	-	-	1	10 ²²²	-
1897- 1899	1 ²²³	-	-	-	-	-	-	-	-
1899	1	5	45	-	-	-	1	15 ²²⁴	-
1900	1	-	-	1 ²²⁵	-	-	-	-	-
1901	3	5	27	1	3	80	1	10	111 ²²⁶
1903	3	4	27	1	2	80 ²²⁷	1	7	111 ²²⁸

Tablo 12'ye göre, erkek rüştiye mektep sayısı beşten bire düşmüştür. Son yılda ise rüştiye mektep sayısı birden üçe çıkarken, mektebin öğrenci sayısında nerdeyse yarı yarıya bir azalma görülmektedir. Kız rüştiye mektep sayısı da aynı kalmıştır. Askeri rüştiye mektep sayısında ise 1898 yılında bir azalma vardır. Bununla beraber askeri rüştiye mektebinin, 1901 yılından itibaren daha önceki salnamelerde kayıt altına alınmamış olan öğrenci sayısı hakkında bilgi edinebilmekteyiz.

²¹⁸ 1317 H. **Maarif Salnamesi**, İstanbul 1317, s. 1050- 1051.

²¹⁹ 1318 H. **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası 1318, s. 111- 112.

²²⁰ 1319 H. s. **Maarif Salnamesi**, İstanbul 1319, s. 460- 461.

²²¹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 138.

²²² 1316 H. a.g.msln., s. 948.

²²³ 1315- 1317 H. **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası 1315- 1317, s. 111.

²²⁴ 1317 H. a.g.msln., s. 1048- 1049.

²²⁵ 1318 H. a.g.sln., s. 111- 112.

²²⁶ Erkek rüştiye mekteplerinden birisinin öğrenci sayısı 27, öğretmen sayısı da 5'tir. Diğer iki mektebin öğrenci sayısı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir; bkz., 1319 H. a.g.msln., s. 453, 460.

²²⁷ Yine diğer iki erkek rüştiye mektebi hakkında tam bir bilgi yoktur; bkz., 1321 H. **Maarif Salnamesi**, İstanbul 1321, s. 395, 400.

²²⁸ 1321 H. a.g.msln., s. 395.

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Merkez Sancağa bağlı kaza ve nahiyelerin mektep dağılımı şöyledir:

Tablo: 13

Kazalar	İptidaiye		Sıbyan			Medreseler
	Ad.	Öğr.	Ad.	E.	K.	Ad.
Bitlis Kazası	9	97	25	764	97	24
Çukur N.	-	100	7	229	66	-
Ahlât Kazası	-	-	8	303	135	-
Hizan Kz.	-	-	38	256	75	-
Espayrit N. Hizan Kazası	-	-	-	-	-	7
Mutki Kazası	-	-	2	140	15	-

Tablo 13'e göre, Çukur nahiyesinin iptidaiye mektep sayısı, söz konusu salnamede verilmediğinden tabloda gösteremedik.

Ayrıca yukarıdaki tablolarda verdiğimiz bilgiler dışında 1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Bitlis Merkez Sancağa bağlı merkez kazada Müslim ve gayrimüslim toplam 53 iptidaiye mektebi bulunmaktadır. Genel itibariyle vilayet dâhilinde ise toplam 110 medrese, 196 erkek- kız iptidaiyesi ve sıbyan mektebi vardır.²²⁹

1900 yılı Bitlis Vilayet Salnamesine göre, merkez kazada 1 tane darul ilim mektebi bulunmaktadır.²³⁰

²²⁹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 138.

²³⁰ 1318 H. a.g.sln., s. 111- 112.

Merkez kaza dışındaki kaza ve nahiyelerin, iptidaiye mektep durumu şöyledir.

Tablo: 14

Yıllar	İptidaiyeler								
	Hizan Kz.	Hakif N.	Uçum N.	Şatak N.	Ahlât Kz.	Mutki Kz.	Nuşin N.	Rabıt N.	Simek N.
1892	-	-	-	-	-	1 ²³¹	-	-	-
1897- 1899	2	1	1 ²³²	1	-	2	3	1	2 ²³³
1900	1	1	1 ²³⁴	2 ²³⁵	3 ²³⁶	6 ²³⁷	3	1	2 ²³⁸
1901	1	-	-	-	1	1 ²³⁹	-	-	-
1903	1	-	-	-	1	1 ²⁴⁰	-	-	-

Tablodaki yıllara göre, Hizan ve Ahlât kazalarındaki iptidaiye mektep sayılarında azalma olmuştur. Şatak kazasındaki iptidaiye mektep sayısında ise artış vardır. Mutki kazasındaki mektep sayısında önceleri artış söz konusu iken 1901 yılında aşırı bir düşüş göze çarpmaktadır.

Bitlis merkez sancağa bağlı kaza ve nahiyelerde bulunan rüştiye ve medrese dağılımı şöyledir.

Tablo: 15

Yıllar	Rüştiyeler			Medreseler					
	Ahlât Kazası			Huyut N.	Rabıt N.	Hizan Kazası			Espayrit N.
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Ad.	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.
1892	-	-	-	2 ²⁴¹	-	7 ²⁴²	-	-	3 ²⁴³
1896- 1898	-	-	-	-	2 ²⁴⁴	7 ²⁴⁵	-	-	-

²³¹ 1310 H. a.g.sln., s. 192.

²³² 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 150.

²³³ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 152- 154.

²³⁴ 1318 H. a.g.sln., s. 153- 154.

²³⁵ 1318 H. a.g.sln., s. 142- 143.

²³⁶ 1318 H. a.g.sln., s. 146.

²³⁷ 1318 H. a.g.sln., s. 156.

²³⁸ 1318 H. a.g.sln., s. 142- 143.

²³⁹ 1319 H. a.g.msln., s. 460- 461.

²⁴⁰ 1321 H. a.g.msln., s. 400.

²⁴¹ 1310 H. a.g.sln., s. 180.

²⁴² 1310 H. a.g.sln., s. 188.

²⁴³ 1310 H. a.g.sln., s. 189.

²⁴⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 154.

²⁴⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 165.

1898	1	2	30 ²⁴⁶	-	-	-	-	-	-
1899	1	2	30 ²⁴⁷	-	-				
1897- 1899	1 ²⁴⁸	-	-	-	-	-	-	-	-
1900	1 ²⁴⁹	-	-	-	-	-		-	-
1901	1	2	80 ²⁵⁰	-	-	2	2	40 ²⁵¹	-
1903	1	2	80 ²⁵²	-	-	2	2	40 ²⁵³	-

Tabloya göre, Ahlât kazasındaki rüştiye mektep sayısında herhangi bir değişiklik yoktur. Ancak 1901 yılında rüştiye mektebi öğrenci sayısında artış olmuştur. Hizan kazasındaki medrese sayısında ise yarı yarıya bir azalma söz konusudur.

1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerine göre, Ahlât kazasında 1 rüştiye mektebi daha vardır. Ancak öğrenci ve öğretmen sayısı hakkında bilgi verilmediğinden tabloya eklemelik.²⁵⁴

cb- Gayrimüslim Mektepler

1892 yılı Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, merkez sancakta, Ermenilere ait 503 erkek ve 1 de kız öğrencinin okuduğu 15 tane mektep vardır. Protestanlara ait 8 erkek mektebinde 388 öğrenci ve 2 kız mektebinde de 145 öğrenci okumaktadır.

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, merkez sancakta gayrimüslimlere ait toplam 33 tane erkek- kız iptidaiyesi ve sıbyan mektebi bulunmaktadır.²⁵⁵

1898 yılına ait olan, Maarif Salnamesine göre, merkez sancakta, Protestanlara ait 2 rüştiye mektebinden birinin erkek öğrenci sayısı 130, diğer rüştiye mektebinin kız öğrenci sayısı 160'dır. Ermenilere ait olan 1 rüştiye mektebinin erkek öğrenci sayısı da 62 olarak kayıtlıdır.²⁵⁶

²⁴⁶ 1316 H. a.g.msln., s. 948.

²⁴⁷ 1317 H. a.g.msln., s. 1048- 1049.

²⁴⁸ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 144.

²⁴⁹ 1318 H. a.g.sln., s. 146.

²⁵⁰ 1319 H. a.g.msln., s. 453.

²⁵¹ 1319 H. a.g.msln., s. 457.

²⁵² 1321 H. a.g.msln., s. 395.

²⁵³ 1321 H. a.g.msln., s. 398.

²⁵⁴ 1319 H. a.g.msln., s. 460; 1321 H. a.g.msln., s. 400.

²⁵⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 138.

²⁵⁶ 1316 H. a.g.msln., s. 952- 953.

1899 yılı Maarif Salnamesine göre, merkez sancaktaki Protestanlara ait 2 tane rüştiye ve Ermenilere ait 1 rüştiye mektebinin öğrenci sayıları değişmemiştir.²⁵⁷

1901 yılı Maarif Salnamesine göre, merkez sancaktaki Protestanlara ait olan 2 tane rüştiye mektebinin erkek öğrenci sayısı 75'e ve diğer rüştiye mektebinin kız öğrenci sayısı da 45'e düşmüştür. Ayrıca, yine Protestanlara ait 2 tane de iptidaiye mektebi olup, birinin erkek öğrenci sayısı 35 ve diğerinin erkek öğrenci sayısı da 25 tanedir. Ermenilere ait 3 tane iptidaiye mektebi olup, birinin erkek öğrenci sayısı 30, diğerinin erkek öğrenci sayısı 40 ve üçüncünün erkek öğrenci sayısı da 35 olarak kayıtlıdır. Bunlara ek olarak yine Ermenilere ait olan 70 erkek öğrencinin okuduğu 1 gece gündüz idadi mektebi ve 1 de 80 erkek öğrenciye sahip olan rüştiye mektebi vardır.²⁵⁸

1903 yılı Maarif Salnamesine göre ise, Protestanlara ait olan 2 tane rüştiye ve 2 tane de iptidaiye mekteplerinin öğrenci sayıları aynı kalmıştır. Ermenilere ait olan 3 iptidaiye, 1 gece gündüz idadisi ve 1 rüştiye mekteplerinin de öğrenci sayıları değişmemiştir.²⁵⁹

d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgâhlar

1892 yılı Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Bitlis merkez sancaktaki nahiyelerle beraber merkez kazada 14 tekke ve zaviye, 17 tane de han mevcuttur.

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesine göre, merkez kazaya bağlı Çukur (Nuşin) nahiyesinde 1 tekke, 2 kümbet, 9 türbe,²⁶⁰ Ahlât kazasında da 4 türbe vardır.²⁶¹ Bunlara ilaveten Ahlât kazasında salnamenin sonunda verilen tabloda 3 tekke ve zaviye, 1 de han vardır. Hizan kazasında 2 tekke ve 5 türbe,²⁶² Espayrit nahiyesinde 2 ziyaretgâh ve 10 türbe²⁶³ ve Mutki kazasında 2 türbe bulunmaktadır.²⁶⁴

1896- 1898 yıllarına ait, Bitlis Vilayet Salnamesine göre, merkez kazada 5 tekke, 4 zaviye, 13 kümbet, 5 hangah, 26 köprü ve buna ek olarak, vilayet dâhilinde toplam 37 tekke, zaviye ve hangah, 34 han bulunmaktadır.²⁶⁵ Nuşin (Çukur)

²⁵⁷ 1317 H. a.g.msln., s. 1052.

²⁵⁸ 1319 H. a.g.msln., s. 458- 459.

²⁵⁹ 1321 H. a.g.msln., s. 399.

²⁶⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 176, 178, 269.

²⁶¹ 1310 H. a.g.sln., s. 270.

²⁶² 1310 H. a.g.sln., s. 188, 270.

²⁶³ 1310 H. a.g.sln., s. 190, 270.

²⁶⁴ 1310 H. a.g.sln., s. 270.

²⁶⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 137- 139.

nahiyesinde yine 1 tekke, 2 kümbet,²⁶⁶ Ahlât kazasında 17 kümbet, 6 türbe,²⁶⁷ Hizan kazasında 1 köprü, 1 tekke, 15 türbe ve 1 han²⁶⁸ ve Mutki kazasında da 2 türbe mevcuttur.²⁶⁹

e- Kütüphaneler

1896- 1898 yıllarına ait olan, Bitlis Vilayet Salnamesine göre, vilayet dâhilinde 15 kütüphane mevcuttur.²⁷⁰

1898 yılı, Maarif Salnamesine göre, Bitlis Vilayetinin merkez kazasında resmi ve Türkçe basım yapan bir vilayet gazetesi ve bir de matbaa vardır.²⁷¹ 1899, 1901 ve 1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerinde de bu bilgiler aynı olarak kalmıştır.²⁷²

1901 yılına ait Maarif Salnamesine göre, merkez kazada Türkçe basım yapan bir tane de vilayet gazetesi kayıtlıdır.²⁷³

f- Hamamlar

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Bitlis Merkez Sancağına bağlı merkez kazada nahiyelerle beraber 3 hamam vardır. Ayrıca merkez kazaya bağlı Çukur (Nuşin) nahiyesinde, kaplıca ve hamamlar mevcuttur ama sayıları verilmemiştir.²⁷⁴ Huyut nahiyesinde, sıtma hastalığına iyi gelen meşhur 1 çeşme vardır.²⁷⁵

Merkez kazadaki 3 hamam, 1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesinde de yerini korumuştur.²⁷⁶ Yine Nuşin (Çukur) nahiyesinde kaplıca ve hamamlar olduğu belirtilmiş, fakat sayıları kayıtlı değildir.²⁷⁷ Rabit nahiyesinde hastalıklara iyi gelen şifalı soğuk bir de su vardır.²⁷⁸

²⁶⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 150, 153.

²⁶⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 164- 165.

²⁶⁸ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 173- 175.

²⁶⁹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 180.

²⁷⁰ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 137- 139.

²⁷¹ 1316 H. a.g.msln., s. 954- 955.

²⁷² 1317 H. a.g.msln., s. 1054- 1055; 1319 H. a.g.msln., s. 458- 459; 1321 H. a.g.msln., s. 399.

²⁷³ 1319 H. a.g.msln., s. 458- 459.

²⁷⁴ 1310 H. a.g.sln., s. 178.

²⁷⁵ 1310 H. a.g.sln., s. 181.

²⁷⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 138.

²⁷⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 152.

²⁷⁸ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 155.

2- Muş Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar

a- Cami ve Mescitler

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Muş Sancağına bağlı olan merkez kazada 27 cami ve mescit, 2 minare,²⁷⁹ Gesur nahiyesinde 1 cami ve 4 mescit, Handiris nahiyesinde 7 mescit,²⁸⁰ Bulanık kazasında 3 cami, 9 mescit vardır.²⁸¹ Varto kazasında ise 6 mescit²⁸² olduğu ifade edilmesine rağmen salnamenin sonunda verilen tabloya göre kazadaki cami ve mescit sayısı 7 olarak kayıtlıdır. Malazgirt kazasında 6 cami ve mescit,²⁸³ Sason kazasında da 7 cami mevcuttur.²⁸⁴ Ancak bu sayı salnamenin sonundaki tabloda 8 cami ve mescit olarak kayıtlıdır.

1896- 898 yıllarına ait, Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Muş Sancağına bağlı merkez kazada sayıları belirtilmese de birçok mescit olduğu geçmekte ve bunların en meşhuru 600 sene evvel inşa edilmiş olan Cami-i Kebir olduğu belirtilmektedir.²⁸⁵ Bulanık kazasının Abri köyünde 1 cami, Mollakind köyünde 1 cami, Lir köyünde 1 cami, Sükûtlü köyünde de 1 cami bulunmaktadır.²⁸⁶ Varto kazasındaki mescit sayısı 10'a çıkmıştır.²⁸⁷ Malazgirt kazasında sadece 2 cami ismi kayıtlıdır.²⁸⁸ Sason kazasında da cami sayısı 7 olarak aynı kalmıştır.²⁸⁹

b- Kiliseler

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloda, Muş Sancağına bağlı merkez kazada nahiyelele birlikte 44 kilise ve manastır vardır.

1892 yılına ait olan, Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Muş Sancağı merkez kazasına bağlı Gesur nahiyesinde 1 manastır, 1 kilise ve Handiris nahiyesinde 3 manastır bulunmaktadır.²⁹⁰ Bulanık kazasında 1 manastır mevcuttur.²⁹¹ Salnamenin sonunda verilen tabloda Bulanık kazasında 13 kilise ve manastır, Varto kazasında 10 tane kilise ve manastır, Malazgirt kazasında ve kazaya bağlı Elmalı nahiyesinde toplam

²⁷⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 199.

²⁸⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 202- 203.

²⁸¹ 1310 H. a.g.sln., s. 212.

²⁸² 1310 H. a.g.sln., s. 217.

²⁸³ 1310 H. a.g.sln., s. 206.

²⁸⁴ 1310 H. a.g.sln., s. 221.

²⁸⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 194.

²⁸⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 203.

²⁸⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 212.

²⁸⁸ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 221.

²⁸⁹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 227.

²⁹⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 202- 203.

²⁹¹ 1310 H. a.g.sln., s. 211.

14 kilise ve manastır ve Sason kazasında da 2 tane kilise ve manastır kayıtlıdır. Sason kazasında senede bir defa panayır yapılan harabe 1 kilise daha vardır.²⁹²

c- Mektepler

ca- Müslim Mektepler

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Muş Sancağına bağlı kazaların mektep sayıları şöyledir.

Tablo: 16

Kazalar	İptidaiyeler		Sıbyan			Medreseler
	Ad.	Öğr.	Ad.	E. Öğr.	K. Öğr.	Ad.
Merkez Kz.	13	195	17	491	202	-
Bulanık Kz.	9	123	9	237	186	-
Varto Kz.	-	-	20	450	63	7
Malazgirt Kz.	15	232	14	308	217	-
Sason Kz.	-	-	-	-	-	1

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesi hariç diğer salnamelere göre, Muş Sancağına bağlı kazaların mektep durumu şöyledir.

Tablo: 17

Yıllar	İptidaiyeler					Rüştiyeler			
	Merkez Kaza	Bulanık Kazası	Varto Kazası	Malazgirt Kazası	Sason Kazası	Merkez Kaza			Sason Kazası
	Ad.	Ad.	Ad.	Ad.	Ad.	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.
1896- 1898	3 ²⁹³	1 ²⁹⁴	1 ²⁹⁵	-	-	1 ²⁹⁶	-	-	1 ²⁹⁷
1898	-	-	-	-	-	1	3	93 ²⁹⁸	-

²⁹² 1310 H. a.g.sln., s. 222.

²⁹³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 187.

²⁹⁴ İptidaiye mektebi Bulanık kazasına bağlı Lir nahiyesinde bulunmaktadır; bkz., 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 203- 205.

²⁹⁵ İptidaiye mektebi Varto kazasına bağlı Üstekran nahiyesindedir; bkz., 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 212- 213.

²⁹⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 187.

²⁹⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 227- 228.

²⁹⁸ 1316 H. a.g.msln., s. 948.

1897- 1899	4 ²⁹⁹	1 ³⁰⁰	2 ³⁰¹	3 ³⁰²	5 ³⁰³	-			1 ³⁰⁴
1899	-	-	-	-	-	1	3	93 ³⁰⁵	-
1900	7 ³⁰⁶	1 ³⁰⁷	2 ³⁰⁸	3 ³⁰⁹	5 ³¹⁰	1 ³¹¹	-	-	-
1901	1	-	-	-	-	1	4	93 ³¹²	-
1903	1	-	-	-	-	1	4	93 ³¹³	-

1901 ve 1903 yıllarına ait olan, Maarif Salnamelerine göre, merkez kazada 1 rüştiye mektebi daha bulunmaktadır. Mektebin öğrenci ve öğretmen sayısı hakkında salnamede herhangi bir bilgi verilmediğinden tabloya eklemedik.³¹⁴

Muş sancağına bağlı kaza ve nahiyelerdeki medrese dağılımları şöyledir.

Tablo: 18

Kazalar ve Nahiyeler	Medreseler						
	1892	1896-1898		1901	1903		
	Ad.	Ad.	Öğr.	Ad.	Ad.	Öğ.	Öğr.
Merkez Kaza	9 ³¹⁵	-	-	1 ³¹⁶	1	1	15 ³¹⁷
Gesur N.	9 ³¹⁸	-	-	-	-	-	-
Handeris N.	7 ³¹⁹	-	-	-	-	-	-

²⁹⁹ İptidaiye mekteplerinden biri merkezde, ikincisi Ezakabur nahiyesinde, üçüncüsü Akçan nahiyesinde ve dördüncüsü de Ziyaret nahiyesinde kayıtlıdır; bkz., 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 161.

³⁰⁰ Mektep yine Bulanık kazasına bağlı Lir nahiyesinde bulunmaktadır; bkz., 1315- 1317 H. a.g.sln., s.169

³⁰¹ İptidaiye mekteplerinden biri Varto kazasına bağlı olan Karaköy ve diğeri de Üstekıran Aliye nahiyesinde bulunmaktadır; bkz., 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 173.

³⁰² İptidaiye mekteplerinden biri Sultanmud, diğer ikisi de Nuruddin nahiyesinde kayıtlıdır; bkz., 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 176- 177.

³⁰³ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 179.

³⁰⁴ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 161.

³⁰⁵ 1317 H. a.g.msln., s. 1048- 1049.

³⁰⁶ İptidaiye mekteplerinden 3 tanesi merkez kazada, diğerleri de merkez kazaya bağlı olan nahiyelerdedir. Ezakabur ve ziyaret nahiyesinde iptidaiye mektep sayısı yine birer tanedir. Akçan nahiyesinde ise iptidaiye mektep sayısı 2'ye çıkmıştır; bkz., 1318 H. a.g.sln., s. 166- 167.

³⁰⁷ İptidaiye mektebi, kazaya bağlı olan Lir nahiyesindedir; bkz., 1318 H. a.g.sln., s. 171.

³⁰⁸ İptidaiye mektepleri kazaya bağlı olan Karaköy ve Üstekıran nahiyesindedir; bkz., 1318 H. a.g.sln., s. 172- 175.

³⁰⁹ İptidaiye mektepleri kazaya bağlı olan nahiyelerdedir. Mekteplerden 1 tanesi Sultanmud, diğer 2'si ise Nuruddin nahiyesindedir; bkz., 1318 H. a.g.sln., s.176- 179.

³¹⁰ 1318 H. a.g.sln., s. 181.

³¹¹ 1318 H. a.g.sln., s. 166- 167.

³¹² 1319 H. a.g.msln., s. 452.

³¹³ 1321 H. a.g.msln., s. 394.

³¹⁴ 1319 H. a.g.msln., s. 460- 461; 1321 H. a.g.msln., s. 400.

³¹⁵ 1310 H. a.g.sln., s. 199.

³¹⁶ 1319 H. a.g.msln., s. 456.

³¹⁷ 1321 H. a.g.msln., s. 397.

³¹⁸ 1310 H. a.g.sln., s. 202.

³¹⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 203.

Bulanık Kz.	7 ³²⁰	-	-	12 ³²¹	12	12	132 ³²²
Varto Kazası	-	1	30 ³²³	9 ³²⁴	9	9	83 ³²⁵
Malazgirt Kz.	7 ³²⁶	5 ³²⁷	-	13 ³²⁸	13	13	168 ³²⁹
Sason Kazası	4 ³³⁰	5 ³³¹	-	1 ³³²	1	1	18 ³³³

Tablo 18'e baktığımızda Bulanık, Varto, Malazgirt kazalarının mektep sayıları artarken Merkez ve Sason kazalarındaki mektep sayıları azalmaktadır. Bununla beraber medreselerin öğrenci sayılarıyla ilgili en iyi bilgiyi 1903 yılı salnamesi vermektedir.

cb- Gayrimüslim Mektepler

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Muş Sancağında Ermeni cemaatine ait 24 erkek mektebinde 998 öğrenci ve 1 kız mektebinde de 117 öğrenci okumaktadır. Protestanlara ait 1 mektepte 27 erkek ve 8 kız öğrenci öğrenim görmektedir. Katoliklere ait 1 mektepte de 20 öğrenci vardır.

1901 ve 1903 yıllarına ait olan, Maarif Salnamelerine göre, Muş Sancağına bağlı merkez kazada, Protestan cemaatine ait biri kız biri de erkek olmak üzere, 2 tane sıbyan mektebi olup, erkek sıbyan mektebinde 80 öğrenci, kız sıbyan mektebinde ise 90 kız öğrenci vardır. Ermeni Katolik cemaatine bağlı olan 1 tane de iptidaiye mektebi olup, erkek öğrenci sayısı 15 ve kız öğrenci sayısı 12 olmak üzere toplam 27 öğrenci kayıtlıdır.³³⁴

d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgahlar

1892 yılına ait olan Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Muş Sancağına bağlı merkez kazada, nahiyelele birlikte toplam 7 tekke ve zaviye, 9 tane de han, Bulanık kazasında 4 tekke ve zaviye, Varto kazasında 2 tekke ve zaviye, Sason kazasında da 1 tane tekke ve zaviye mevcuttur. Yine aynı salnameye göre,

³²⁰ 1310 H. .a.g.sln., s. 212.

³²¹ 1319 H. a.g.msln., s. 456.

³²² 1321 H. a.g.msln., s. 397.

³²³ Ayrıca kazanın 14 köyünde 20 kişi istifade edecek şekilde ahali tarafından inşa edilmiş medreseler vardır; bkz., 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 221.

³²⁴ 1319 H. a.g.msln., s. 456.

³²⁵ 1321 H. a.g.msln., s. 397.

³²⁶ 1310 H. .a.g.sln., s. 206.

³²⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 203- 205.

³²⁸ 1319 H. a.g.msln., s. 456.

³²⁹ 1321 H. a.g.msln., s. 397.

³³⁰ 1310 H. .a.g.sln., s. 221.

³³¹ Medresenin 1 tanesi Zilan köyünde bulunmaktadır; bkz., 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 227- 228.

³³² 1319 H. a.g.msln., s. 456.

³³³ 1321 H. a.g.msln., s. 397.

³³⁴ 1319 H. a.g.msln., s. 458; 1321 H. a.g.msln., s. 399.

merkez kazada 14 türbe, 7 hangah,³³⁵ merkez kazaya bağlı Gesur nahiyesinde 2 tekke,³³⁶ Handeris nahiyesinde de 2 tekke vardır.³³⁷ Bulanık kazasında 1 tekke, 1 türbe,³³⁸ 1 şehit türbesi ve 3 türbe daha bulunmaktadır.³³⁹ Malazgirt kazasında 10 nispetinde eski mezar ve 11 türbe vardır.³⁴⁰ Malazgirt kazasına bağlı olan Elmalı nahiyesinde 2 türbe bulunmaktadır.³⁴¹ Sason kazasında 6 türbe, 1 ziyaretgâh ve 1 hangah vardır.³⁴²

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Muş sancağına bağlı merkez kazada 7 tekke, 14 türbe (türbe sayısı aynı kalmıştır), 2 ziyaret bulunmaktadır.³⁴³ Bulanık kazasındaki türbe sayısı 3'e çıkmıştır, köylerle beraber toplam tekke sayısı 5'e yükselmiştir.³⁴⁴ Varto kazasındaki şehit türbe sayısı aynı kalmakla birlikte, türbe sayısı 5'e çıkmıştır.³⁴⁵ Malazgirt kazasında 1 han ve 8 baba türbesi ve daha pek çok zevatı kiram vardır.³⁴⁶ Sason kazasında 4 şeyh türbesi ve han bulunmaktadır.³⁴⁷

e- Kütüphaneler

1898 yılı, Maarif Salnamesine göre, Bitlis Vilayetine bağlı Muş Sancağı merkez kazasında 242 kitaba sahip olan 1 tane kütüphane vardır.³⁴⁸ Merkez kazadaki kütüphane ve kitap sayısı, 1 yılına ait Maarif Salnamesine göre de değişmemiştir.³⁴⁹

f- Hamamlar

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloda, Muş Sancağına bağlı merkez kazada nahiyelele birlikte toplam 4 hamam vardır. Yine aynı salnameye göre, merkez kazada 1 kaplıca bulunmaktadır.³⁵⁰ Varto kazasında 3 kaplıca ve az sayıda çeşme vardır.³⁵¹

³³⁵ 1310 H. a.g.sln., s. 199- 200, 270.

³³⁶ 1310 H. a.g.sln., s. 202.

³³⁷ 1310 H. a.g.sln., s. 203.

³³⁸ 1310 H. a.g.sln., s. 212, 271.

³³⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 218, 271.

³⁴⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 207- 208, 270- 271.

³⁴¹ 1310 H. a.g.sln., s. 271.

³⁴² 1310 H. a.g.sln., s. 221- 223, 271.

³⁴³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 194- 198.

³⁴⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 203.

³⁴⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 211- 213.

³⁴⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 220- 222.

³⁴⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 227- 228.

³⁴⁸ 1316 H. a.g.msln., s. 952- 953.

³⁴⁹ 1317 H. a.g.msln., s. 1052.

³⁵⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 200.

³⁵¹ 1310 H. a.g.sln., s. 218.

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, merkez kazadaki kaplıca sayısı 2 olarak kayıtlıdır.³⁵² Varto kazasındaki kaplıca sayısı aynı kalmıştır.³⁵³

3- Siirt Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar

a- Cami ve Mescitler

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Siirt Sancağına bağlı merkez kazada 4 cami ve 24 mescit vardır.³⁵⁴ Ancak salnemenin sonunda yer alan tabloda, merkez kazadaki camii ve mescit sayısı 46 olarak verilmiştir. Garzan kazasında 14 cami ve mescit mevcuttur.³⁵⁵ Eruh kazasında 219 cami ve mescit bulunmaktadır.³⁵⁶ Şirvan kazasında 95 mescit kayıtlıdır.³⁵⁷ Şirvan kazasına bağlı olan Zergi nahiyesinde, 3 ahşap mescit bulunmaktadır.³⁵⁸ Pervari kazasında 45 cami ve mescit mevcuttur.³⁵⁹

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Siirt Sancağı merkez kazasında 47 mescit, Tillo köyünde de 1 cami vardır.³⁶⁰ Garzan kazasında cami ve mescit gibi mabet ve mekânlardan bahsedilmesine rağmen sayıları belirtilmemektedir.³⁶¹ Eruh kazasının bazı köylerinde birer cami ve mescit bulunduğu kayıtlıdır. Ama sayıları belirtilmemiştir.³⁶² Pervari kazasında da 24 cami mevcuttur.³⁶³

b- Kiliseler

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Siirt Sancağı merkez kazasında 3 tane kilise ve manastır, Garzan kazası ve kazaya bağlı Rıdvan nahiyesiyle beraber civarda toplam 7 kilise ve manastır, Dirigöl nahiyesiyle birlikte Eruh kazasında 11 kilise ve manastır, Şirvan kazasında ve bağlı Zergi nahiyesinde 8 tane kilise ve manastır, Pervari kazasında da 9 kilise ve manastır kayıtlıdır. Aynı salnameye göre, Garzan kazasına bağlı Midyat kazası dâhilinde 1 Süryani mabedi vardır.³⁶⁴

³⁵² 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 198.

³⁵³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 214.

³⁵⁴ 1310 H. a.g.sln., s. 232.

³⁵⁵ 1310 H. a.g.sln., s. 238.

³⁵⁶ 1310 H. a.g.sln., s. 248.

³⁵⁷ 1310 H. a.g.sln., s. 243.

³⁵⁸ 1310 H. a.g.sln., s. 245.

³⁵⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 252.

³⁶⁰ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 250.

³⁶¹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 258.

³⁶² 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 271.

³⁶³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 264.

³⁶⁴ 1310 H. a.g.sln., s. 240.

c- Mektepler

ca- Müslim Mektepler

Salnamelere göre, Siirt Sancağına bağlı merkez kazadaki mektep durumları şöyledir.

Tablo: 19

Yıllar	İptidaiyeler	Rüştiye			Medreseler	
	Ad.	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Öğr.
1892	-	-	-	-	15 ³⁶⁵	-
1896- 1898	1	1	-	-	5 ³⁶⁶	-
1898	-	1	3	54 ³⁶⁷	6	109 ³⁶⁸
1897- 1899	1	1 ³⁶⁹	-	-	-	-
1899	-	1	3	54 ³⁷⁰	6	109 ³⁷¹
1900	1	1 ³⁷²	-	-	-	-
1901	1 ³⁷³	1	3	77 ³⁷⁴	6	109 ³⁷⁵
1903	1 ³⁷⁶	1	3	77 ³⁷⁷	6	109 ³⁷⁸

Tabloya göre, merkez kazadaki rüştiye mektep sayısında bir değişiklik olmamakla beraber öğrenci sayısında artış olduğu görülmektedir. Aynı zamanda kazadaki medrese sayısında 1896- 1898 yıllarında aşırı bir azalma varken 1898 yılında ise sadece bir medrese artışı olmuştur.

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda bulunan tabloya göre, Siirt sancağına bağlı kazalardaki mektepleri şu şekilde gösterebiliriz.

³⁶⁵ 1310 H. a.g.sln., s.232.

³⁶⁶ Medreselerden bir tanesi kazaya bağlı Halnez köyünde bulunmaktadır; bkz., 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 250- 252.

³⁶⁷ 1316 H. a.g.msln., s. 948.

³⁶⁸ 1316 H. a.g.msln., s. 950- 951.

³⁶⁹ İptidaiye mektebi kazaya bağlı olan Hüseyini Nahiyesinde bulunmaktadır; bkz., 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 194, 199.

³⁷⁰ 1317 H. a.g.msln., s. 1048- 1049.

³⁷¹ 1317 H. a.g.msln., s. 1052.

³⁷² İptidaiye mektebi kazaya bağlı olan Hüseyini Nahiyesinde bulunmaktadır; bkz., 1318 H. a.g.sln., s. 196, 201.

³⁷³ 1319 H. a.g.msln., s. 460- 461.

³⁷⁴ 1319 H. a.g.msln., s. 453.

³⁷⁵ 1319 H. a.g.msln., s. 456.

³⁷⁶ 1321 H. a.g.msln., s. 400.

³⁷⁷ 1321 H. a.g.msln., s. 394.

³⁷⁸ 1321 H. a.g.msln., s. 397.

Tablo: 20

Kazalar	İptidaiyeler		Sıbyan			Medreseler
	Ad.	Öğr.	Ad.	E. Öğr.	K. Öğr.	Ad.
Merkez Kaza	33	229	32	808	213	-
Şirvan Kazası	2	10	-	-	-	-
Eruh Kazası	10	70	5	137	53	-
Garzan Kazası	7	63	-	-	-	5

Salnamelere göre, Siirt Sancağına bağlı merkez kaza dışındaki diğer kaza ve nahiyelerdeki mektep durumu şöyledir.

Tablo: 21

Yıllar	İptidaiyeler												
	Şirvan Kz.	Menar N.	Hasras N.	İskanbu N.	Eruh Kz.	Dirigöl N.	Fendik N.	Ludi N.	Garzan Kz.	Rıdvan N.	Barınç N.	Melfan N.	Pervari Kz.
1897- 1899	2	1	1	1 ³⁷⁹	2	1	1	1 ³⁸⁰	2	1	1	1 ³⁸¹	3 ³⁸²
1900	1	1	1	1 ³⁸³	1	1	1	1 ³⁸⁴	2	1	1	1 ³⁸⁵	3 ³⁸⁶

Tabloya baktığımızda, Şirvan ve Eruh kazalarındaki iptidaiye mekteplerinde bir azalma olmuştur. Bunun dışında diğer kazalardaki mektep sayılarında herhangi bir değişiklik yoktur.

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Garzan kazasında ve bağlı köylerinde sıbyan mektepleri olduğu kayıtlıdır. Ancak mektebin sayısı verilmemiştir.³⁸⁷ Pervari kazasında da rüştiye ve iptidaiye mektebi olmadığı belirtilmiştir. Aynı zamanda kazada sıbyan mektepleri olduğu ifade edilmesine rağmen yine herhangi bir sayı verilmediğinden tabloya eklenmemiştir.³⁸⁸

³⁷⁹ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 212- 213.

³⁸⁰ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 207- 209.

³⁸¹ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 201- 204.

³⁸² 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 216.

³⁸³ 1318 H. a.g.sln., s. 212- 216.

³⁸⁴ 1318 H. a.g.sln., s. 209- 210.

³⁸⁵ 1318 H. a.g.sln., s. 203- 206.

³⁸⁶ 1318 H. a.g.sln., s. 218.

³⁸⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 260.

³⁸⁸ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 265.

Siirt Sancağına bağlı merkez kaza hariç diğer kazalardaki medrese durumu şöyledir.

Tablo: 22

Yıllar	Medreseler							
	Şirvan Kz.		Eruh Kz.		Garzan Kz.		Pervari Kz.	
	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.	Ad.	Öğr.
1892	2 ³⁸⁹	-	15 ³⁹⁰	-	-	-	5 ³⁹¹	-
1896-1898	2 ³⁹²	-	-	-	-	-	-	-
1898	-	-	-	-	4	52	6	51 ³⁹³
1899	-	-	-	-	4	52	6	51 ³⁹⁴
1900	1	5	4	43	4	52	6	51 ³⁹⁵
1903	1	5	4	43	4	52	7	59 ³⁹⁶

Tabloya göre, Şirvan ve Eruh kazalarındaki medrese sayısında azalma olmuştur. Pervari kazasında da medrese ve öğrenci sayısında artış vardır.

cb- Gayrimüslim Mektepler

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloda Siirt Sancağında Ermenilere ait 9 erkek mektebinde 256 öğrenci, 2 kız mektebinde ise 44 öğrenci okumaktadır. Protestanlara ait erkek mektebinde 60 öğrenci, kız mektebinde ise 36 öğrenci öğrenim görmektedir. Keldani cemaatine ait mektepte ise 80 erkek, 45 de kız öğrenci mevcuttur.

Maarif salnamelerine göre, Siirt merkez kazasında, Katoliklere ait olan 1 rüştiye mektebi olup, 50 erkek öğrencisi ve 30 kız öğrencisi vardır. Ermenilere ait 1 rüştiye mektebinde, 120 erkek ve 130 kız öğrenci mevcuttur. Protestan cemaatine ait 1 rüştiye mektebinde ise 48 erkek ve 50 kız öğrenci bulunmaktadır.³⁹⁷ Ayrıca yine merkez kazada, Ermenilere ait olan 1 tane iptidaiye mektebinde 25 erkek öğrenci kayıtlıdır.³⁹⁸

³⁸⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 243.

³⁹⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 248.

³⁹¹ 1310 H. a.g.sln., s. 252.

³⁹² 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 279.

³⁹³ 1316 H. a.g.msln., s. 950- 951.

³⁹⁴ 1317 H. a.g.msln., s. 1052.

³⁹⁵ 1319 H. a.g.msln., s. 456- 457.

³⁹⁶ 1321 H. a.g.msln., s. 397- 398.

³⁹⁷ 1316 H. a.g.msln., s. 952- 953; 1317 H. a.g.msln., s. 1052- 1053; 1319 H. a.g.msln., s. 458; 1321 H. a.g.msln., s. 399.

³⁹⁸ 1319 H. a.g.msln., s. 458; 1321 H. a.g.msln., s. 399.

d- Tekke, Hangah ve Ziyaretgahlar

1892 yılına ait, Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Siirt Sancağına bağlı merkez kazada 2 tekke, 2 han ve 17 türbe vardır.³⁹⁹ Salnamenin sonundaki tabloda ise bu sayılar 3 tekke ve zaviye, 4 han olarak görünmektedir. Garzan kazasında 1 hangah, 2 ziyaretgâh ve 2 türbe,⁴⁰⁰ söz konusu tabloda ise 1 tekke ve zaviye, 1 han olarak kayıtlıdır. Eruh kazasında 5 türbe,⁴⁰¹ salnamenin sonundaki tabloda 1 han da bulunmaktadır. Şirvan kazasında 3 türbe vardır. Şirvan kazasına bağlı olan Zergi nahiyesinde de 5 türbe mevcuttur.⁴⁰²

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, merkez kazadaki tekke sayısı aynı olmakla beraber kazada, 16 şeyh türbesi ve Tillu köyünde 1 tekke kayıt altına alınmıştır. Yine kazadaki han sayısı 4'e çıkmıştır.⁴⁰³ Garzan kazasında ziyaretgâh sayısı 1 olarak geçmektedir.⁴⁰⁴ Eruh kazasında 6 kümbet ve 1 han bulunmaktadır.⁴⁰⁵ Şirvan kazasında 2 türbe ve bazı ziyaretgâhların olduğu da belirtilmektedir.⁴⁰⁶

e- Kütüphaneler

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonundaki tabloya göre, Siirt Sancağına bağlı merkez kazada 15 kütüphane vardır. 1898 yılına ait Maarif Salnamesine göre, Bitlis Vilayetinin Siirt Sancağına bağlı Eruh kazasında 1 tane kütüphane olup, kitap sayısı 290 olarak kayıtlıdır.⁴⁰⁷ 1899 yılına ait Maarif Salnamesinde de sayılar aynı kalmıştır.⁴⁰⁸

f- Hamamlar

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda yer alan tabloya göre, Siirt Sancağına ait olan merkez kazada 10 tane hamam vardır. Ayrıca kazada bir mağaranın derininde sıcak ve kükürtlü, hastalıklara iyi gelen bir su da bulunmaktadır.⁴⁰⁹ Garzan kazasında 1 kaplıca ve suyu soğuk küçük bir havuza sahip 1 kaplıca daha

³⁹⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 232, 271.

⁴⁰⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 238, 240, 272.

⁴⁰¹ 1310 H. a.g.sln., s. 272.

⁴⁰² 1310 H. a.g.sln., s. 272.

⁴⁰³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 250- 252.

⁴⁰⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 259.

⁴⁰⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 271- 273.

⁴⁰⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 279.

⁴⁰⁷ 1316 H. a.g.msln., s. 952- 953.

⁴⁰⁸ 1317 H. a.g.msln., s. 1052.

⁴⁰⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 233.

bulunmaktadır.⁴¹⁰ Eruh kazasında ise sıcak sulu 1 kaplıca vardır.⁴¹¹ Pervari kazasında da kükürtlü soğuk sulu 1 kaplıca mevcuttur.⁴¹²

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesinde de Siirt Sancağı merkez kazada hamam sayısı yine 10'dur.⁴¹³ Garzan kazasında, kalpıca sayısı değişmemiş, 1 olarak kalmıştır.⁴¹⁴ Eruh kazasında da kaplıca sayısı değişmemiştir.⁴¹⁵ Pervari kazasında kaplıca sayısı aynı kalmış, bu sayıya 1 de kuyu ilave edilmiştir.⁴¹⁶

4- Genç Sancak ve Kazalarına Bağlı Kurumlar

a- Cami ve Mescitler

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Genç Sancağına bağlı merkez kazada nahiyelerle birlikte 13 cami ve mescit vardır. Aynı salnameye göre, merkez kazada 1 cami, Genç köyüyle beraber nahiyelerde toplam 7 mescit bulunmaktadır.⁴¹⁷ Merkez kazaya bağlı, Gunik nahiyesinde 3 mescit, Piçar nahiyesinde 2 cami⁴¹⁸ ve Zekti nahiyesinde de 2 mescit bulunmaktadır.⁴¹⁹ Çapakçur kazasında 12 cami mevcuttur.⁴²⁰ Kulp kazasında da 1 cami ve 4 mescit kayıtlıdır.⁴²¹

b- Kiliseler

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Genç Sancağına bağlı merkez kazada nahiyelerle birlikte toplam 4 kilise ve manastır vardır. Çapakçur kazasında 2 kilise ve manastır mevcuttur. Kulp kazasında da 4 tane kilise ve manastır kayıtlıdır. Aynı salnamenin başka bir bölümünde 1 kilise bulunmaktadır.⁴²²

c- Mektepler

ca- Müslim Mektepler

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre Genç Sancağına bağlı kazaların mekteplerini şu şekilde gösterebiliriz.

⁴¹⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 239.

⁴¹¹ 1310 H. a.g.sln., s. 249.

⁴¹² 1310 H. a.g.sln., s. 252.

⁴¹³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s.252.

⁴¹⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s.260.

⁴¹⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 273.

⁴¹⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 265.

⁴¹⁷ 1310 H. a.g.sln., s. 256- 257.

⁴¹⁸ 1310 H. a.g.sln., s. 259- 260.

⁴¹⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 262.

⁴²⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 264.

⁴²¹ 1310 H. a.g.sln., s. 266.

⁴²² 1310 H. a.g.sln., s. 268.

Tablo: 23

Kazalar	İptidaiyeler		Sıbyan			Medreseler
	Ad.	Öğr.	Ad.	E. Öğr.	K. Öğr.	Ad.
Merkez Kaza	12	98	15	242	71	5
Çapakçur Kazası	-	-	4	12	-	1

Diğer salnamelerde bu mektepler hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca Kulp kazasına ait herhangi bir mektep kaydı da yoktur.

Salnamelere göre, Genç Sancağına bağlı kaza ve nahiyelerdeki iptidaiye ve rüştiye mektep durumu şöyledir.

Tablo: 24

Yıllar	İptidaiyeler							Rüştiyeler		
	Merkez Kz.	Mirak N.	Uğrud N.	Valir N.	Kulp Kz.	Fergi N.	Pirhangök N.	Merkez Kz.		
	Ad.	Ad.	Ad.	Ad.	Ad.	Ad.	Ad.	Ad.	Öğ.	Öğr.
1892	1	-	-	-	-	-	-	1 ⁴²³	-	-
1896-1898	-	1	-	-	-	-	-	1 ⁴²⁴	-	-
1898	-	-	-	-	-	-	-	1	1	36 ⁴²⁵
1897- 1899	-	1	1	1 ⁴²⁶	2	1	1 ⁴²⁷	1 ⁴²⁸	-	-
1899	-	-	-	-	-	-	-	1	2	36 ⁴²⁹
1900	-	1	1	1	2	1	1	1 ⁴³⁰	-	-
1901	1	-	-	-	-	-	-	2	2	31 ⁴³¹
1903	1	-	-	-	-	-	-	2	2	31 ⁴³²

⁴²³ 1310 H. a.g.sln., s. 256.

⁴²⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 291.

⁴²⁵ 1316 H. a.g.msln., s. 948.

⁴²⁶ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 222- 226.

⁴²⁷ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 227- 232.

⁴²⁸ 1315- 1317 H. a.g.sln., s. 222- 226.

⁴²⁹ 1317 H. a.g.msln., s. 1049.

⁴³⁰ 1318 H. a.g.sln., s. 222- 235.

⁴³¹ 1319 H. a.g.msln., s. 453, 460- 461.

⁴³² 1321 H. a.g.msln., s. 395, 400.

Tabloyu incelediğimizde yıllara göre iptidaiye mekteplerin sayısında herhangi bir değişiklik olmadığını görüyoruz. Bununla birlikte merkez kazadaki rüştiye mektep sayısı ve mektebin öğretmen sayısı artarken, öğrenci sayısı azalmıştır.

Salnamelere göre, Genç Sancağına bağlı kaza ve nahiyelerdeki medrese durumu şöyledir.

Tablo: 25

Yıllar	Medreseler					
	Merkez Kaza			Gendus Köyü	Zekti N.	Gunik N.
	Ad.	Öğ.	Öğr.	Ad.	Ad.	Ad.
1892	-	-	-	1	1	2 ⁴³³
1901	6	6	82 ⁴³⁴	-	-	-
1903	6	6	82 ⁴³⁵	-	-	-

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Fergi Nahiyesinde medrese olduğu kayıtlıdır fakat medresenin sayısı belirtilmediğinden tabloya ekleyemedik.⁴³⁶

cb- Gayrimüslim Mektepler

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloya göre, Genç Sancağında Ermenilere ait 1 mektepte 17 öğrenci okumaktadır.

d- Tekke, Hangah, Ziyaretgahlar ve Hamamlar

1892 yılına ait olan Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Genç Sancağı merkez kazasında 7 türbe, 1 han harabesi ve 3 köprü bulunmaktadır.⁴³⁷ Kulp kazasında 1 tekke, 47 türbe ve buna ek olarak aynı salnamenin başka bir bölümünde 4 türbe daha vardır.⁴³⁸ Çapakçur kazasında 2 türbe⁴³⁹ ve suyu sıcak 1 de kaplıca mevcuttur.⁴⁴⁰

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Genç Sancağı merkezinde, tekke ve bazı türbelerin olduğu kayıtlıdır. Ancak sayı belirtilmemiştir.⁴⁴¹

⁴³³ 1310 H. a.g.sln., s. 256- 258.

⁴³⁴ 1319 H. a.g.msln., s. 457.

⁴³⁵ 1321 H. a.g.msln., s. 398.

⁴³⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 295.

⁴³⁷ 1310 H. a.g.sln., s. 256, 272.

⁴³⁸ 1310 H. a.g.sln., s. 266, 272.

⁴³⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 272.

⁴⁴⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 264- 269.

⁴⁴¹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 290.

Kulp nahiyesinde (1892 Bitlis Vilayet Salnamesinde, Kulp kaza olarak geçmektedir.⁴⁴²) 8 türbe, 40'a yakın veli türbesi vardır. Tekke bulunduğu da kayıtlıdır ama yine tekkenin sayısı belirtilmemiştir.⁴⁴³ Çapakçur kazasındaki türbe sayısı 57'ye çıkmıştır. Bunun dışında ayrıca birçok şehit türbesi de vardır. Fakat sayı verilmemiştir.⁴⁴⁴

⁴⁴² 1310 H. a.g.sln., s. 265.

⁴⁴³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 295- 296.

⁴⁴⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 302- 304.

II. BÖLÜM

VAN VE BİTLİS VİLAYETLERİNDE DİNİ GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI

A- VAN VE BİTLİS VİLAYETLERİNDE YAŞAYAN DİNLER

1- İSLAMİYET

Kelime olarak İslam, teslim olmak, itaat etmek, boyun eğmek manalarına gelmektedir.¹ İslam Dini'nin temelleri de Allah'ın birliğine inanmaya, O'na gönülden teslim olmaya, O'ndan gelen emirlere boyun eğmeğe² ve Hz. Muhammed'e Allah tarafından vahiy ile indirilen son din olduğuna inanmaya dayanır. Mekke'de doğan bu dinin mensuplarına, Müslüman denilir. Kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim olup, kutsal mekânları, Mekke'de bulunan Kâbe'dir.³

İslam, sadece Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dini adı değil, Adem, Nuh ve İbrahim, Musa ve İsa peygamberlerin de tebliğ ettiği dinin adıdır. Yani diğer peygamberler de Hz. Muhammed ile aynı esasları bildirmişlerdir. Bununla birlikte İslam, bütün insanlığa gönderilmiş olması ile evrensel bir din olup, temelini itikat, amel ve ahlak üzerine bina etmiştir.⁴

Bütün insanlığın birlik ve beraberlik içerisinde, mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamasını amaç edinen İslam'ın yaşam tarzı, orta yol olup, dünya ve ahiret dengesini kurmayı hedef alır.⁵

İslam dininin, yaklaşık olarak bir buçuk milyarın üzerinde mensubu bulunmaktadır. Dünyanın tüm ülkelerine yayılmış olmakla birlikte yoğunluk Endonezya'dan Atlas Okyanusu'na kadar olan geniş bir alanı kaplamaktadır.⁶

2- HİRİSTİYANLIK

Dünyanın en önemli inanç sistemlerinden biri olan Hıristiyanlık yaklaşık olarak iki bin yıllık tarihe sahip olup, dünya genelinde bir buçuk milyardan fazla mensubu bulunmaktadır.⁷ Avrupa'nın da %90'ı bu dine inanmaktadır. Türkiye'de ise

¹ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara 2002, s. 335.

² Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta 2004, s. 395.

³ Osman Cilacı, **Günümüz Dünya Dinleri**, Ankara 1995, s. 96- 98.

⁴ Ahmet Kahraman, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, İstanbul 1993, s. 314.

⁵ G. Tümer, A. Küçük, a.g.e., s.333- 334.

⁶ E. Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 395.

⁷ Şinasi Gündüz, **Hıristiyanlık**, İstanbul 2006, s. 13.

1960 nüfus sayımında, yaklaşık olarak 230.000 Hristiyan sayılırken, 1965'te bu sayı 206.000'e düşmüştür.⁸

Hristiyan kelimesi, yunanca kökenli “ Hıristos” yani, “Mesih” kelimesinden türemiştir. Mesih'e bağlı olanlar anlamına gelmektedir. İbranicesi de “Meşiah"dır, “yağlanmış, takdis edilmiş” manasına gelmektedir.⁹

Hristiyanlık Filistin bölgesinde doğan, vahiy ve kutsal kitaba dayanan, özde tek tanrılı olan, fakat sonradan teslise yani, üçlemeye yer vermiş olan ilahi kaynaklı bir dindir. Bu dinde peygamber, melek, ahiret ve kader gibi dini inançlar bulunmaktadır. Hristiyanlık, Nasıralı İsa'yı merkez alan bir Yahudi Mesih hareketidir. İsa, İsrail'i gelecekteki Tanrının Krallığına hazırlamak istemiştir. Ancak bugünkü Hristiyanlık, İsa'nın havarilerinin arasına sonradan giren Pavlos'un yorumlarıyla değişmiştir. Hristiyanlığın kitabı, Kitab-ı Mukaddes (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna)'dır. Bazı ayrılıklar olsa da, ilk üç İncil arasında benzerlik bulunduğundan bunlara, Sinoptik İnciller denilir. Dördüncü İncil Yuhanna ise, ilk üç İncil'in yorumlarını içerir.¹⁰

Hristiyanlığın en önemli inancı teslis, yani üçlemedir. Buna göre, Allah birdir ve İsa'nın babasıdır. Yani Allah'ta babalık özelliği bulunmaktadır. Allah, gönderdiği Ruh ile de İsa'nın annesi gebe bırakmıştır. Bu ruh da Tanrısal bir niteliğe sahip olup, ona Ruh'u'l- Kudüs denir. Yani Ruh da tanrıdır. Bu yüzden Hz. Meryem'in doğurduğu İsa da tanrıdır.¹¹

Hristiyanların büyük çoğunluğunu Katolik, Ortodoks ve Protestan mezhepleri oluşturmaktadır. Bunun yanında milli kiliseler olarak bilinen Süryani, Ermeni, Kıpti ve Habeş Kiliseleri ile Nesturi ve Marunî Kiliseleri de vardır.¹²

a- Katoliklik

Katolik kelimesi, ilk defa M.Ö. 107 yılında Antakyalı Aziz Ignatius tarafından kullanılmıştır. Genellikle, Hristiyan inancının evrenselliğini ve aykırı inançlara karşı doğru inancı ifade etmektedir. Doğu ve Batı Kiliselerinin birbirinden ayrılmasından sonra, Roma'yı merkez alan Batı Kilisesi, Katolik ismini kullanmıştır. Katolik Kilisesine karşı Protestanlığın ortaya çıkmasıyla,¹³ Roma'daki Papa'ya bağlılık gösteren Hristiyanlara Katolik denilmektedir. Katolik Kilisesine göre, Roma Kilisesini, İsa'nın

⁸ E. Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 283.

⁹ Mustafa Sinanoğlu, “Hristiyanlık”, T.D.V.İ.A. C. XVII, İstanbul 1990, s. 328.

¹⁰ G. Tümer, A. Küçük, a.g.e., s. 260- 261, 287.

¹¹ Mehmet Aydın, **Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları**, Ankara 1998, s. 96.

¹² E. Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 354, 361.

¹³ Mehmet Katar, “Katolik Kilisesi”, **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara 2007, s. 102- 103.

baş havarisi Petrus kurmuştur.¹⁴ İsa'nın yeryüzündeki temsilcisi ve Petrus'un halefi Roma piskoposu papa'dır. I. Vatikan konsiline göre, papa yanılmazdır. Kutsal Ruh, Baba ve Oğul'dan çıkmaktadır.¹⁵

Temel olarak aynı inancı paylaşmalarına rağmen, bazı ayrıntılı konularda görüş ayrılığına düşmeleri sebebiyle, Katolik Kilisesinden ayrılan bazı küçük mezhepler şunlardır: Keldaniler, Ermeniler, Süryaniler, Marunîler ve Kiptiler.¹⁶

b- Ortodoksluk

Ortodoks ifadesi, Grekçe “ortho” ve “doxa” kelimelerinden gelmektedir. Genel anlamıyla, bir dinin öğretilerini, doktrinlerini ve kabul edilen düşüncelerini ifade etmektedir. Ortodoks kelimesi, Doğu ve Batı Kiliselerinin ayrılmasından önce, Ermeni ve Süryani gibi kiliseler tarafından kullanılmaktaydı. Bundan sonra genel manasıyla İstanbul Fener patrikhanesine bağlı olanları ifade etmektedir.¹⁷ 1054 yılında Katolik Kilisesinden ayrılmıştır. Merkezi İstanbul olup, başında patrik bulunur. Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan çıktığına inanırlar. Papa ve piskoposun yanılmazlığını kabul etmez ve A'raf'ı, kısmen kabul ederler.¹⁸

c- Protestanlık

Protestanlık, Katolik ve Ortodoks mezheplerinin dışındaki oluşumu içeren, geniş bir Hristiyan mezhebidir. Katolik Kilisesinin başındaki papa ve ruhban sınıfının, dinsel konumundan dışarı çıkarak, siyasi amaçlara yönelmesine karşı bir reform hareketidir. Bu hareketin içerisinde, papanın yanılmazlığı, sorgulanmaması, kilise içi hiyerarşi, din adamlarının günah bağışlaması gibi sebepler sayılabilir. Bu reformun öncüleri ve Protestanlığın temel doktrinlerini oluşturan Martin Luther, Ulrich Zwingli ve John Calvin'dir.¹⁹ Papanın otoritesini kabul etmezler. Tanrıya ulaşmak ve inanç doktrinleri için kilise adamı değil, kutsal kitap otoritedir. Günah çıkarmak yoktur ve haç çıkarılmaz.²⁰

d- Ermeniler

Ermeni genel ismi altında bilinen topluluk, Hristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda Thadeus ile Barthelemy tarafından aydınlatıldıklarını, 301 yılında da Türk asıllı Aziz

¹⁴ O. Cilacı, a.g.e., s. 84.

¹⁵ A.Kahraman, a.g.e., s. 235- 236.

¹⁶ O. Cilacı, a.g.e., s. 85.

¹⁷ Mehmet Katar, “Ortodoksluk”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara 2007, s. 111, 118- 119.

¹⁸ A. Kahraman, a.g.e., s. 236.

¹⁹ Hakan Olgun, “Protestanlık”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara 2007, s. 121.

²⁰ O. Cilacı, a.g.e., s. 88- 89.

(Grigor) Gregoire öncülüğünde toptan Hristiyanlığı benimsediklerini kabul eder.²¹ Ermeniler, toplu olarak Hristiyanlığı ilk kabul edenler olduklarını ve “Apostolik” yani havarilere ait bir özellik taşıdıklarını da ileri sürerler.²²

Ermenistan ve çevresinde faaliyet gösteren Gregoire’nin ismine izafeten Ermeni Kilisesine, Gregoryen Kilisesi denilmiştir. Aynı zamanda bu Ermenilere Düz-Ermeni veya Ermenice ismiyle Lusavorçağan (nur saçıcı- aydınlatıcı) ya da Ugapar da denilmektedir. Hristiyanlıktan daha önce mensup oldukları din Zerdüştlük olduğu için Ermenileri diğer Hristiyanlardan ayıran en önemli özellik, kurban kesmeleridir.²³

Gregoryan Ermeni Kilisesi, ilk üç konsilde alınan kararları kabul eder. Kendi inançlarını kadim ve apostolik karakter taşıdığını savunan Ermeniler, Hristiyan dünyasında Ermeni Kilisesi adı ile anılmaya başlanmıştır.²⁴

e- Süryaniler

Asıl memleketleri Mezopotamya olan²⁵ Süryanilere, Hazreti Nuh’un oğlu Sam, Sam’ın oğlu da Aram’ın neslinden geldikleri için Aramiler de denilir. Aramiler, Hristiyanlıktan önce yıldızlara ve çeşitli putlara tapmakta idiler. Aramilere, Süryani Müjdecilerin Hristiyanlığı getirmesiyle, Aramilerin bir kısmı Süryani adı altında bir mezhebe inanmışlardır. Böylece onlara Süryani denilmiştir. Geri kalan Aramiler ise, putperest kalmıştır.²⁶ Süryaniler, Hz. İsa’nın on iki havarisinden biri olan Şem’un-Fetros ve arkadaşı Tomo (Havari Petrus ve arkadaşı Tomas²⁷), Tomo’nun kardeşi Aday, onların şakirtleri Agay ve Mara’dan Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.²⁸

Süryaniler, kendilerini ilk Hristiyan ve en eski Ortodoks bir cemaat olarak nitelendiren Monofizit bir kilisedir. İbadetlerini Süryanice yaparlar. Meryem’in Teotokos (Tanrı doğuran, Tanrının anası) olduğuna inanırlar. Onlara göre, kilise İsa Mesih tarafından kurulmuştur ve ebedidir. Haram ve helali mensuplarına öğreterek, Tanrının rahmetine kavuşmalarını isterler. Ayrıca Süryaniler, 38 yılında Hristiyan olan Antakya’yı merkez edinmişlerdir.²⁹

²¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Davut KILIÇ, **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Ankara 2008, s. 3 vd.

²² G. Tümer, A. Küçük, a.g.e., s. 307.

²³ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara 2006, s. 22- 23.

²⁴ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I**, Elazığ 2007, s. 9- 11.

²⁵ A. Kahraman, a.g.e., s. 237.

²⁶ Aziz Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır 1970, s. 29- 30.

²⁷ G. Tümer, A. Küçük, a.g.e., s. 303.

²⁸ A. Günel, a.g.e., s. 31.

²⁹ Ş. Gündüz, a.g.e., s. 107- 109; E. Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 364.

f- Kıptiler

Kıbt, Greklerin Mısırlılar veya Nil deltası sakinleri için kullandığı “aigyptos” kelimesinin kökünü teşkil eden “gypt” kelimesinin Arapça karşılığıdır. Gypht kökü batı dillerindeki egypt ve copt kelimelerinin de aslını oluşturmaktadır. Kıbt kelimesinin ayrıca, Hz. Nuh’un torunlarından biri olduğu rivayet edilen, Kuftaim’in isminden veya Antik Mısır’daki Koptos şehrinin adından türetildiği de rivayet edilmektedir. Fakat yaygın görüşe göre, kıbt kelimesi Grekçeden gelmektedir. Bu kelime Mısırlılar veya Nil deltası sakinleri için kullanılmakta iken, Hristiyanlığın Mısır’a girmesinden sonra Hristiyanlık Kıptilerin dini olmuş ve böylece Kıpti ismi, Mısır’daki Hristiyan halkı ifade etmeye başlamıştır. VII. yy.da Müslümanlar burayı fethedince, buraya Daru’l-Kıpt (Kıptilerin Yurdu) demişlerdir.³⁰

Mısırlı Hristiyanların rivayetleri, Hristiyanlığın Nil bölgesindeki yayılışını, Havariler devrine kadar götürür.³¹ Kıptiler, dört Evangelist’ten biri ve en eski İncil yazarlarından Aziz Markos’u ilk önemli misyonerlerden kabul ederler ve O’nu İskenderiye Patriklerinin ilki sayarlar.³² Ayrıca peygamberlerin çoğuna inanırlar. İsa’nın Mısır’da doğduğunu savunurlar. Kiliselerinin Markos tarafından kurulduğunu ileri sürerler.³³

g- Nesturiler

Mesih’i, Tanrı ile aynı özden ve O’nun oğlu olduğunu kabul etmeyen ve yalnızca bir insan ve Tanrı ile insanlar arasında bir aracı olarak kabul eden Arianizm’in ortaya çıkışından bir müddet sonra Nestorianizm denilen bir mezhep ortaya çıkmıştır. Bu sebeple de kilisede tekrar karışıklık çıkmıştır. IV. yy.da ortaya çıkan bu mezhebin kurucusu Nestorius’dur. Nestorius, İsa’da tanrılık ve insanlık unsurlarının birbirine karışmadan bulunduğunu ve yeryüzünde yaşarken İsa’da baskın olan unsurun insanlık olduğunu ileri sürdü. Böylece Meryem’i de Theotokos (tanrı taşıyan) değil, Anthopotokos (insan taşıyan) olarak nitelendirdi.³⁴ Yani O’na, “Mesih Anası” (Kristotokos) denmeliydi. Hâlbuki daha önceleri Hristiyanlar arasında “Tanrı Anası” ifadesi kullanılıyordu. Nestoryus, yeni formülüyle buna karşı çıkmış oluyordu. Yine Nestoryus, İsa Mesih’in inkarnasyonunda iki tabiatlı özelliğini ve bütünlüğünü

³⁰ Mustafa Erdem, “Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, **A.Ü.I.F. Dergisi**, Ankara 1997, s. 144- 145.

³¹ E. Sarıçioğlu, a.g.e., s. 367.

³² Aziz S. Atiya, **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, Çev: Nurettin Hiçyılmaz, Eylül 2005, s. 37.

³³ G. Wiet, “Kıptiler”, **M.E.B.İ.A.**, C. VI, Eskişehir 1997, s. 717.

³⁴ Kadir Albayrak, “Nesturilik”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXVII, Ankara 2002, s. 425.

muhafaza ettiğini savunuyordu.³⁵ Bu görüşlerinden dolayı Nestoryus, diofizitlikle yani iki tabiatçılıkla suçlandı. Patriklikten azledildi ve sürgüne gönderildi. 451 yılında da Mısır'da öldü. İran ve Mezopotamya Hristiyanlarınca benimsenen görüşleri, Çin'e kadar yayıldı. İşte bu fikri oluşumun taraftarlarına da Nesturiler denilmektedir. Nestoryanizm, diofizit inanca sıkı sıkıya bağlıdır.³⁶

e- Keldaniler

Etnik anlamda Keldani kelimesi, Eski Ahit'te, Irak'taki bir bölgede yaşayan insanları ifade etmektedir. Dinsel anlamda ise, 1552 yılında Katolik Kilisesiyle birleşen Nesturiler için kullanılmıştır. İlk Hristiyan konsilleri zamanında, Keldani diye bir kilise yoktu. Fakat Nesturi kilisesi içinde yer almaktaydı. 431 Efes Konsiliyle aforoz edilen Nestoryus'un kötü şöhretiyle de Keldani Kilisesi ortaya çıkmaya başlamış ve doğuda yaşayıp, ilk defa Roma papalığına bağlanan bir kilise olmuştur. Hristiyanlaşma tarihlerinin de havari Aziz Thomas ve arkadaşları, Addai, Aggai ve Mari zamanında olduğuna inanırlar.³⁷

Kurbana, vaftiz, papaz atama ve kutsama, günahların affı, haç, kutsal yağla yağlama ve evlilik, Keldani Kilisesinin sakramentleridir.³⁸

3- YAHUDİLİK

Yahudilik, İbrami, Sami veya peygamberi dinler olarak bilinen, monoteist dinlerin en eskisidir. Kökleri İbrahim'e ve daha sonra İbrani atası sayılan, İshak ve Yakub'a dayandırılır. İsrailoğullarının Musa tarafından Mısır'dan çıkarılmasıyla, Sina yarımadasına getirilmelerinden sonra, Tanrı ile ahitleşmeleri sonucu bu dine, bir ahid dini de denilmektedir. İsrailoğullarının başına gelen bütün sıkıntılar da bu ahde uymamalarından kaynaklandığına inanılır. Yahudilik, Babil sürgününden sonra milli bir din olmuştur. Tek Tanrı'ya, vahye dayanan kutsal kitaba ve peygamberlere inanmakla birlikte, geleneksel ve toplumsal bir dindir.³⁹

Yahudilerin kutsal kitabı, Tanah (yazılı dini edebiyat) ve Talmut (sözlü dini edebiyat) şeklinde ikiye ayrılır. Günlük hayat ve ibadetlerde, Tevrat'taki şer'i bilgileri uygulamak, onlar için çok önemlidir. Yahudiler, Hz. Musa'nın Sina'da Tanrı ile ahitleşip, orada O'na Tevrat'ın verilmesinin, Tanrı indinde en sevilen dinin Yahudilik

³⁵ O. Cilacı, a.g.e., s. 169.

³⁶ E. Sankıoğlu, a.g.e., s. 369- 370.

³⁷ Kadir Albayrak, "Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri", **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara 2007, s. 150- 151.

³⁸ Ş.Gündüz, a.g.e., s. 108.

³⁹ Salime Leyla Gürkan, **Yahudilik**, İstanbul 2008, s. 11- 19.

olduğunun bir kanıtı olduğuna inanırlar. İbadetlerini, sinagoglarda, Kudüs’e yönelerek yaparlar.⁴⁰ Ayrıca, Hz. Musa’nın Tanrı ile vasıtasız görüşmesi sonucu indirilen On Emir, onar için büyük önem arz etmektedir.⁴¹

4- YEZİDİLİK

Yezidi kelimesi hakkında pek çok görüş vardır. İran’ın Yed şehri sakinlerine verilen Yezd’li manasında yezidi, Farsçada, İzed yani melek, tanrı manalarına gelen bir kelime, Yezidi ismini kendilerinin kullandığı gibi Ezidi, İzidi veya İzdi kelimelerinden türemesi veya Emevilerin birinci halifesi Muaviye’nin oğlu Yezid’den gelmesi⁴² veya İran dinindeki “hayır” tanrısı manasına gelen “izd”, “Yezdan” kelimelerinden geldiği gibi birçok görüşü sıralayabiliriz.⁴³

Yezidilik, birçok dinin etkisinde kaldığı için hala cevaplanmamış soruları taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Yezidilik hakkındaki bilgilerin sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Yezidilikte, İran ve Mezopotamya’da yaşayan ve yaşamış olan dinlerin izleri görülmektedir. Yezidiler, Anadolu’da yaşayan dini gruplardan bir tanesidir. Daha çok Türkiye’nin Güneydoğusunda yaşamışlardır. Yezidilerin nerdeyse tamamı da geçen otuz yıl içinde göç etmiştir.⁴⁴

Yezidiliğin kurucusu, Emevilerden II. Mervan’ın soyundan Müsafir’in oğlu Şeyh Adi b. Müsafir olarak kabul edilir.⁴⁵

Yezidiliğin kutsal kitapları Mushaf- ı Reş ve Kitab- ı Cilve’dir. Tek Tanrıya inanırlar. Melek Tavus da önemli inançlarından birisidir.⁴⁶ Çünkü Melek Tavus, onlar için bir kutsiyet arz etmekle birlikte, her şeyin yaratıcısı konumundadır. Hz. Âdem’in saf kanından yaratıldıkları için soylarının temiz ve üstün olduğuna inanan Yezidiler, kendi soylarından olmayanları Yezidi olarak kabul etmez ve diğer insanların kanında Hz. Havva’nın kanı olduğuna inanırlar.⁴⁷

⁴⁰ O. Cilacı, a.g.e., s. 65- 67.

⁴¹ A. Kahraman, a.g.e., s. 143.

⁴² Ahmet Turan, **Yezidiler Tarihçeleri Coğrafi Dağılımları İnançları Örf ve Adetleri**, Samsun 1993, s. 3.

⁴³ Ethem Ruhi Fırlı, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İzmir 2004. s. 225.

⁴⁴ Ahmet Taşkın, **Yezidiler**, Ankara 2005, s. 13- 15.

⁴⁵ A. Turan, a.g.e., s. 13.

⁴⁶ Davut Okçu, **Yezidilik ve Yezidiler**, Konya 2007, s. 24- 25.

⁴⁷ E. R. Fırlı, a.g.e., s. 225.

B- VAN VİLAYETİNDE YAŞAYAN DİNİ GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI

1- Merkez Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı

Van Vilayetine bağlı Merkez Sancak, Gevaş, Şatak, Erciş, Mukus, Karçıkan, Bargiri, Adilcevaz ve Mahmudi kazalarından oluşur. Van merkez kazasına bağlı nahiyeler, Ercik, Tımar ve Havasur nahiyeleridir.⁴⁸ Kazaya bağlı 62 köy ve 5.417 hane vardır.⁴⁹

1897 yılı, Van Vilayet Salnamesine göre, Van Sancağına bağlı merkez kazanın sahip olduğu nüfusun dini yapısı şöyledir: Müslim kadın sayısı 13.220 ve Müslim erkek sayısı 14.730, gayrimüslim kadın sayısı 15.347 ve gayrimüslim erkek sayısı 20.401 olmak üzere, Van kazasının toplam nüfusu 63.698 olarak geçmektedir.⁵⁰

Van Vilayetin Havasur nahiyesi ve bağlı 48 köyünde 1.830 hane, Tımar nahiyesi ve bağlı 70 köyünde 2.580 hane, Ercik nahiyesi ve bağlı 53 köyünde 1.666 hane, Gevaş kazası ve bağlı 66 köyünde 2.890 hane yaşamaktadır.⁵¹ Gevaş kazasında Müslim kadın nüfusu 2.012 ve Müslim erkek nüfusu 2.773, gayrimüslim kadın nüfusu 2.143 ve gayrimüslim erkek nüfusu 2.905 olmak üzere, Gevaş kazası toplam 9.833 nüfusa sahiptir.⁵²

Şatak kazası, 1.623 haneye ve 83 köye sahip olup,⁵³ Nurdüz adında da bir tane nahiyeye sahiptir.⁵⁴ Şatak kazasında Müslim kadın sayısı 3.953 ve Müslim erkek sayısı 4.348, gayrimüslim kadın sayısı 2.605 ve gayrimüslim erkek sayısı 2.656 olmak üzere, kaza toplam 13.562 nüfusa sahiptir.⁵⁵

Erciş kazası, 123 köyle birlikte 3.612 haneye sahiptir.⁵⁶ Erciş kazası Müslim kadın nüfusu 6.973 ve Müslim erkek nüfusu 8.382, gayrimüslim kadın nüfusu 1.630, gayrimüslim erkek nüfusu 2.253 olmak üzere, toplam 19.238 nüfusa sahiptir.⁵⁷

Mukus kazası, 1.797 hane olup, 65 köye sahiptir.⁵⁸ Mukus kazası 1.681 Müslim kadın nüfusu ve 1.950 Müslim erkek nüfusu, 2.135 gayrimüslim kadın nüfusu ve 2.137 gayrimüslim erkek nüfusu olmak üzere toplam 7.903 nüfusa sahiptir.⁵⁹

⁴⁸ 1315 H. a.g.sln., s. 160.

⁴⁹ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁵⁰ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁵¹ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁵² 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁵³ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁵⁴ 1315 H. a.g.sln., s. 164- 165.

⁵⁵ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁵⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁵⁷ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

Karçikan kazasına 70 köy bağlı olup, 1.860 hane vardır.⁶⁰ Karçikan kazası 2.434 Müslim kadın nüfusu ve 4.432 Müslim erkek nüfusu, 1.916 gayrimüslim kadın nüfusu, 2.587 gayrimüslim erkek nüfusu olmak üzere toplam 11.369 nüfusa sahiptir.⁶¹

Bargiri kazasında 104 köy ve Abğiy nahiyesiyle birlikte 1.285 hane yaşamaktadır.⁶² Bargiri kazasında, Müslim kadın nüfusu 4.450 ve Müslim erkek nüfusu 6.550, gayrimüslim kadın nüfusu 858 ve gayrimüslim erkek nüfusu 834 olmak üzere toplam 12.692 nüfus vardır.⁶³

Adilceviz kazası ve bağlı 62 köyünde 1.934 hane meskûndur.⁶⁴ Kaza merkezinde yaklaşık 1.000 hane vardır.⁶⁵ Adilceviz kazası, 4.850 Müslim kadın nüfusu ve 4.926 Müslim erkek nüfusu, 2.188 gayrimüslim kadın nüfusu ve 2.728 gayrimüslim erkek nüfusu olmak üzere toplam 14.692 nüfusa sahiptir. Mahmudi kazası da 5.925 kadın ve 9.671 erkek Müslim nüfusun yanında, 515 kadın ve 589 erkek gayrimüslim nüfus olup, toplam 16. 700 nüfusa sahiptir.⁶⁶

Yukarıda sıraladığımız verilerden hareketle bir değerlendirme yapacak olursak, salname kayıtlarına göre Van merkez sancağı ve bağlı kazalarında çocuklar hariç toplam 169.377 kişi yaşamaktadır. Van Sancak merkezi, Gevaş kazası ve Mukus kazasında gayrimüslim nüfus biraz fazla olmasına rağmen, Van merkez sancağı ve bağlı kazalarını birlikte düşündüğümüzde Müslim nüfus 103.260, gayrimüslim nüfus 66.427 olarak karşımıza çıkar. Bu da Müslim nüfusun gayrimüslim nüfustan yaklaşık % 40 fazla olduğunu gösterir. Yapılan bu hesaplamada ortaya çıkan gayrimüslim nüfusun ne kadarının dini bakımdan Yahudi ve Hristiyanlara ait olduğu da salnamede gösterilmemiştir.

Vital Cuinet'e göre, Van sancağında, 61.000 Müslim, 64.000 Ermeni, 708 Katolik, 290 Protestan, 1.000 Keldani Katolik, 2 Latin Hristiyan, 1.000 Yahudi, 1.400 Yezidi ve 600 Çingene olmak üzere sancakta toplam 130.000 kişi yaşamaktadır.⁶⁷ Bu sayıyı salname bilgileriyle karşılaştırdığımızda yaklaşık 40.000 kadar kişi eksik görünmektedir.

⁵⁸ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁵⁹ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁶⁰ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁶¹ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁶² 1315 H. a.g.sln., s. 202, 207.

⁶³ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁶⁴ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

⁶⁵ 1315 H. a.g.sln., s. 177- 178.

⁶⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁶⁷ V. Cuinet, a.g.e., **La Turquie D' Asia**, C. II, Paris 1891, s. 690.

2- Hakkâri Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı

Hakkâri Sancağı ve bağlı kazaları Çölemerik, Hamidiye, Gever, Şemdinan, Beytüşşebap ve Albak'tan oluşur.

Hakkâri Sancağının merkezi olan Albak kazası 8 nahiye ve 80 köye sahiptir.⁶⁸ Albak kazası, 9.342 kadın ve 12.429 erkek Müslim nüfus, 2.694 kadın ve 2.809 erkek gayrimüslim olup, toplam 27.274 nüfusa sahiptir.⁶⁹

Çölemerik kazası, Çal ve Ernuş adında iki nahiye sahiptir.⁷⁰ Çölemerik kazasında 7.000 Müslim kadın ve 8.902 Müslim erkek, 4.338 gayrimüslim kadın, 6.420 gayrimüslim erkek olmak üzere, toplam nüfus 26.660 olarak kayıtlıdır. Hamidiye kazasının 2.930 Müslim kadın ve 4.220 Müslim erkek, 670 gayrimüslim kadın ve 566 gayrimüslim erkek olmak üzere, toplam 8.386 nüfusu vardır.⁷¹

Gever kazası iki nahiye sahiptir.⁷² Gever kazasında 7.488 Müslim kadın ve 9.188 Müslim erkek, 2.232 gayrimüslim kadın ve 3.960 gayrimüslim erkek olmak üzere toplam 22.868 nüfus yaşamaktadır.⁷³

Şemdinan kazası iki nahiye ve 112 köye sahiptir.⁷⁴ Şemdinan kazasında Müslim kadın nüfusu 6.328 ve Müslim erkek nüfusu 8.219, gayrimüslim kadın nüfusu 996 ve gayrimüslim erkek nüfusu 1.037 olmak üzere toplam 16.580 nüfusa sahiptir. Beytüşşebap kazası 11.565 Müslim kadın nüfusu ve 16.963 Müslim erkek nüfusu, 3.552 gayrimüslim kadın nüfusu ve 5.585 gayrimüslim erkek nüfusu, olmak üzere toplam 37.665 nüfus vardır.⁷⁵

Hakkâri sancak ve kazalarında yaşayan ahalinin 104.574 kişisi Müslim, 34.859'u da gayrimüslim olmak üzere toplam 139.433 kişi yaşamaktadır. Van Vilayet Salnamesinde gayrimüslim nüfusun diğer dinlere göre sayımı yapılmadığı için gayrimüslim nüfus detaylandırılmamıştır.

Özet olarak, Van Vilayeti genelinde toplam 806 köy ve 26.494 hanede⁷⁶ 90.152 Müslim kadın nüfusu ve 117.682 Müslim erkek nüfusu, 43.819 gayrimüslim kadın nüfusu ve 57.467 gayrimüslim erkek nüfusu olmak üzere toplam 309. 120 nüfus

⁶⁸ 1315 H. a.g.sln., s. 188.

⁶⁹ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁷⁰ 1315 H. a.g.sln., s. 189- 191.

⁷¹ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁷² 1315 H. a.g.sln., s. 195- 197.

⁷³ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁷⁴ 1315 H. a.g.sln., s. 198- 199.

⁷⁵ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁷⁶ 1315 H. a.g.sln., s. 207.

vardır.⁷⁷ Ayrıca bu bilgiler ışığında, Van Vilayetinin iki sancağı arasında en çok nüfusa sahip olan 63.698 ile Van merkez sancağıdır. Yine en çok Müslim ve gayrimüslim nüfusa Van kazası sahiptir. Toplam Müslim sayısı 27.950 ve gayrimüslim sayısı 35.748 olarak görülmektedir. Van vilayetinde en düşük nüfus, 7.903 ile Mukus kazasıdır. Fakat en düşük Müslim nüfus 3.631 ile Mukus kazası olmasına rağmen, en düşük gayrimüslim nüfusu, 1.104 ile Mahmudi kazasıdır. Kazalarıyla beraber Van merkez sancağı ve Hakkâri sancağının toplam durumuna bakarsak, Müslim sayısı 207.834 ve gayrimüslim sayısı 101.286 olmak üzere Van vilayeti 1897 yılında toplam 309.120 olarak gözükmemektedir.

Justin McCarthy'e göre, Anadolu vilayetleri içerisinde nüfusunun incelenmesi en zor olanı Van Vilayetidir. Diğer vilayetlere göre, Van vilayetinin nüfusu hakkında çıkarılmış olan sonuçlar en az doğru olanlarıdır. Osmanlıların çıkardıkları istatistikler, gerçeğe uzaktan da en yakın olan bilgilerdir. Yine de Osmanlı, Van'daki aşiretleri saymakta başarısızdır. Bu sebeplerden dolayı diğer vilayetlerde olduğu gibi Van'da da başka kaynaklardan faydalanılıp düzeltmelere gidilmiştir. Ama yine de nüfus konusunda en iyi kaynak, 1897 yılı, Van Vilayet Salnamesidir. Yine J. McCarthy, 1897 yılı salnamesinin gerçekte yansıttığı yılı, 1894 olarak varsayar. Buna göre, 1897 salnamesinin yayınlanmış Müslim nüfusu 207.833 ve düzeltilmiş nüfusu da 270.183'tür. Bir de yönetsel sınırların geçirdiği değişiklikler sebebiyle durum karmaşıklığı vardır.⁷⁸ Buna göre, Van vilayetinin 1897- 1898 yılındaki Müslim nüfusu 276.936'dır.⁷⁹

Şemsettin Sami'ye göre ise, vilayet merkezinin nüfusu 16.000'i Müslim, 13.500'ü Ermeni ve 500'ü de Yahudi olmak üzere toplam 30.000 ahali vardır. Van vilayeti 17 nahiyeye ayrılmış olup, 164 köye sahiptir. Ahalisi 35.500 kişi olup, bunun 21.500'ü Müslim, 13.500'ü Ermeni ve 500'ü de Yahudi'dir. Van Vilayeti toplam 430.000 nüfusa sahiptir. Ahalisinden 241.000'i Müslim, 178.000'i Hristiyan, 5.000'i Yahudi, 5.400'ü Yezidi ve 600'ü Çingene'dir. Hristiyanların 79.998'i Ermeni, 92.000'i Nasturi ve 2.000'i Kildani Katolik'tir. Ermenilerden yalnız 708'i Katolik ve 290'ı Protestan'dır. Vilayet, Van ve Hakkâri isimleriyle iki sancağa ayrılmış olup, 15 kaza ve 103 nahiye ile 1580 köye ayrılmıştır.⁸⁰

⁷⁷ 1315 H. a.g.sln., s. 204.

⁷⁸ Justin McCarthy, **Müslümanlar Ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 39- 41.

⁷⁹ J. McCarthy, a.g.e., s. 44.

⁸⁰ Şemsettin Sami, "Van", **Kamusu'l-Âlam**, C. VI, Ankara 1996, s. 4672-4673.

Kemal H. Karpat da Van Vilayetini 1897 yılında 45.294 Müslim erkek ve 31.662 Müslim kadın, 26.085 Ermeni erkek ve 28.966 Ermeni kadın, 109 Protestan erkek ve toplamda 71.488 erkek ve 60.628 de kadın olmak üzere toplam nüfus 132. 116 olarak verir.⁸¹

Vital Cuinet'in eserine göre ise, Hakkâri sancağında, 180.000 Müslim, 15.000 Ermeni, 40.000 Nesturi, 5.000 Keldani Katolik, 52.000 diğer Hristiyanlar, 4.000 Yahudi ve 4.000 de Yezidi olmak üzere, sancakta toplam 300.000 kişi yaşamaktadır.⁸² Salname bilgilerine göre, Hakkâri sancağında 139.433 kişi yaşamaktadır. Cuinet'in eseriyle bu sayıyı karşılaştırdığımızda, aradaki fark salnemenin nüfusunun iki katından fazla gözükmetedir.

C- BİTLİS VİLAYETİNDE YAŞAYAN DİNİ GRUPLARIN NÜFUS DAĞILIMI

1- Merkez Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı

1892 yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Bitlis Vilayetinde erkek ve kadın toplam 318. 911 nüfus vardır. Bu miktara sayılmayan köy ve kasabaların nüfusu da eklendiği zaman nüfusun bir buçuk misline çıkacağı şüphesizdir. Nüfus başta Müslümanlar olmak üzere Hristiyanlığa mensup Ermeni, Protestan, Katolik, Süryani ve Keldani dinlerine mensup olan kişilerden ibarettir. Gayrimüslim nüfusu Müslümanların ancak dörtte bir oranındadır.⁸³

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Bitlis Vilayeti, Merkez, Muş, Siirt ve Genç sancaklarına bağlı kaza ve nahiyelerinden oluşmaktadır. Bütün vilayette toplam olarak, 7 kasaba, 2.317 köy ve 61.734 hane bulunmaktadır. Merkez kazada, 202 köy bulunmakta ve merkez kazanın nüfusu 5.000 ve mülhakatıyla da toplam 11.549 hane olarak kayıtlıdır.⁸⁴

Hizan kazası, Hakif ve Uçum adında 2 tane nahiyeye sahiptir. Kazada, 168 tane köy ve 80 kadar hane vardır.⁸⁵ Salnameye göre kazanın ahalisi İslam ve Hristiyanlardan oluşmaktadır.⁸⁶

⁸¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830- 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s.198- 199.

⁸² V. Cuinet, a.g.e., s. 719.

⁸³ 1310 H. a.g.sln., s. 159- 160.

⁸⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 134- 138.

⁸⁵ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 168- 171.

⁸⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 175.

Mutki kazası 57 köye sahiptir.⁸⁷ Kazanın ahalisinin azami kısmı Müslim ve az bir kısmı da Hristiyanlardan oluşur.⁸⁸ Müslüman olan ahali umumiyetle Şafii mezhebine bağlıdır.⁸⁹

Rabıt nahiyesinin ahalisinin çoğu İslam ve pek azı Hristiyan'dır.⁹⁰

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen nüfus tablosuna göre, Bitlis Merkez Sancağının nüfusu şöyledir:

Tablo: 1

Dinler	Merkez Kaza Çukur-Huyut N.		Ahlât Kz.		Hizan Kz. Espayrit N.		Mutki Kz.	
	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.
İslam	11.925	15.751	3.409	3.739	3.511	4.753	1.449	1.732
Süryani	153	189	-	-	-	-	-	-
Protestan	291	356	66	68	-	-	-	-
Katolik	60	70	-	-	-	-	-	-
Ermeni	6.437	8.880	2.974	3.466	2.380	3340	879	1.133
Toplam	44.109		13.722		13.984		5.193	
Genel Toplam			77.008					

Genel toplamı hesapladığımız zaman salnameden biraz farkla sayı 77.011 olarak çıkmaktadır. Merkez sancakta en çok nüfusa Müslümanlar, en az nüfusa da Katolik Hristiyanlar sahiptir.

Kemal H. Karpat'ın eserinde tam olarak miladi 1892 hicri 1310 yılına ait nüfus bilgileri yoktur. Fakat 1881/82- 1893 yıllarına ait nüfus bilgileri şöyledir.

Tablo: 2

Dinler	Bitlis Merkez Sancak	
	Kadın	Erkek
İslam	18.817	25.650
Süryani	96	165
Protestan	239	322

⁸⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 177- 178.

⁸⁸ 1310 H. a.g.sln., s. 191- 193; 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 180.

⁸⁹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s.180.

⁹⁰ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 154- 155.

Katolik	10	16
Ermeni	12.051	18.394
Toplam ⁹¹	31.213	44.547

Her iki tabloya göre de Bitlis merkez sancağında İslam, Süryani, Protestan, Katolik ve Ermeni dinlerine ait topluluklar yaşamaktadır.

Salnameye göre, Bitlis merkez sancağında 46.269 Müslim, 30.742 gayrimüslim olmak üzere toplam 77.011 kişi yaşamaktadır. Gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu 29.489 nüfusla Ermeniler, en azını da 130 nüfusla Katolikler oluşturmaktadır. Kemal H. Karpat'a göre ise, 44.467 Müslim, 31.293 gayrimüslim olmak üzere toplam 75.760 kişi sancakta yaşamaktadır. Salnameye göre, Kemal H. Karpat'ın eserindeki Müslim nüfus daha az, gayrimüslim nüfus da daha fazladır.

Vital Cuinet'e göre de Bitlis sancağındaki nüfus durumu şöyledir.

Dinler	Bitlis	Ahlât	Hizan	Mutki
Müslüman	20.800	16.635	17.422	15.546
Ermeni	16.086	6.609	4.304	5.710
Protestan	200	-	-	-
Ortodoks	-	210	-	-
Süryani	1.800	-	869	1.071
Yezidi	-	250	475	285
Toplam	38.886	23.659	23.070	22.612 ⁹²
Genel Toplam		108.227 ⁹³		

Tablodan anlaşıldığı üzere, Bitlis sancağının toplam nüfusu, 1892 yılı salnamesinden yaklaşık olarak 32.000 kişi fazla gözükmektedir.

2- Muş Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı

1892 yılına ait olan Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Muş kazası etrafındaki köyleriyle birlikte, Gesur ve Handeris namıyla iki nahiyeden oluşur.⁹⁴

Sason kazası 11 nahiyeden ve 119 köyden ibarettir. Kazanın ahalisi Müslim ve gayrimüslimlerden ibarettir.⁹⁵

⁹¹ K. H. Karpat, a.g.e., s. 170- 171.

⁹² V. Cuinet, a.g.e., s. 562- 568.

⁹³ V. Cuinet, a.g.e., s. 558.

⁹⁴ 1310 H. a.g.sln., s. 194- 198.

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre de Muş kazasında, 8 mahalle, 65 köy vardır ve nahiye sayısı da 3'e çıkmıştır. Bunlar Ezakabur, Akçan ve Ziyaret'tir. Kaza nahiyelerle beraber 192 köyden ibarettir.⁹⁶

Bulanık kazasında 48 tane köy ve Lir adında bir nahiyesi bulunmaktadır.⁹⁷ Kazanın ahalisi İslam ve Hristiyanlardan müteşekkildir.⁹⁸

Varto kazasında 2 pare köy ve Karaköy ve Üstekıran adında 2 tane de nahiye vardır. Kazanın ahalisi umumiyetle İslam'dan ibarettir.⁹⁹

Malazgirt kazası, Sultanmud ve Nuruddin adında 2 nahiyeye sahiptir. Kazanın merkezi olan Kale kasabası, 4 mahalle ve 130 köye sahiptir.¹⁰⁰

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre ise, Sason kazasındaki köy sayısı 109'a düşmüştür ve kazada 12.000 kadar da hane mevcuttur. Kazanın ahalisi umumiyetle İslam ve pek azı Hristiyan'dır.¹⁰¹

1892 yılı Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloda Muş Sancak ve kazalarına bağlı bölgelerde nüfusun dinlere göre dağılımı şöyledir.

Tablo: 3

Dinler	Gesur Handeris Muş		Bulanık		Varto		Malazgirt Elmalı		Sason	
	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.
İslam	9795	11451	3620	4847	4715	5976	4899	5167	5543	7805
Protestan	187	301	-	-	-	-	-	-	-	-
Katolik	1089	1360	-	-	-	-	-	-	-	-
Ermeni	13742	18649	7445	9447	498	716	2059	2524	1570	1617
Toplam	56574		25359		11905		14649		16535	
Genel Toplam			125.029							

⁹⁵ 1310 H. a.g.sln., s. 220- 221.

⁹⁶ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 192.

⁹⁷ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 199- 202.

⁹⁸ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 205.

⁹⁹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 206- 213.

¹⁰⁰ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 215- 223.

¹⁰¹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 225- 228.

Kemal H. Karpat, 1881/82- 1893 yıllarına ait Muş Sancağının nüfus bilgilerinin dinlere göre dağılımını şöyle verir.

Tablo: 4

Dinler	Muş Sancağı	
	Kadın	Erkek
İslam	19.789	22.858
Protestan	195	307
Katolik	1.103	1373
Ermeni	25.698	28.078
Gayrimüslim Çingene	70	89
Toplam ¹⁰²	46.855	52.705

Vital Cuinet'in eserine baktığımızda Muş sancağı kazalarının nüfus tablosu şöyledir.

Dinler	Muş	Bulanık	Varto	Malazgirt	Sason
Müslüman	14.082	13.000	9.000	12.000	10. 370
Ermeni	9.364	10.361	7.994	9.000	8.389
Katolik	2.840	-	-	-	-
Protestan	717	-	-	-	-
Kıpti	-	-	-	-	372
Yezidi	-	-	-	-	970
Toplam	27.003	23.361	16.994	21.000	20.101 ¹⁰³
Genel Toplam	123.459 ¹⁰⁴				

Tablodaki nüfus sayısı, salname kayıtlarındaki 125.029 nüfus sayısına göre, 1.570 kişi eksik çıkmaktadır.

¹⁰² K. H. Karpat, a.g.e., s. 170- 171.

¹⁰³ V. Cuinet, a.g.e., s. 576- 594.

¹⁰⁴ V. Cuinet, a.g.e., s. 573.

3- Siirt Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı

1892 yılına ait olan Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Siirt Sancağı, merkez kazasıyla birlikte, Eruh, Pervari, Garzan ve Şirvan kazalarına ve Rıdvan, Dirigöl ve Zergi nahiyelerine sahiptir. Siirt kazasını kasaba ve etraf köyleriyle dört nahiyeden oluşan 54 köy teşkil eder. Ahalisi İslam, Ermeni, Keldani, Katolik, Süryani, Protestan ve Yezidilerden ibarettir.¹⁰⁵

Garzan kazasının ahalisi İslam, Hristiyan ve Yezidi dininden müteşekkildir. Kazanın nüfusunun üçte biri nispetinde 15 aşiret bulunmaktadır.¹⁰⁶

Dirigöl nahiyesinin ahalisi İslam ve Keldani'den ibarettir. Kazada iki aşiret vardır.¹⁰⁷

Pervari kazasının ahalisi İslam, Ermeni ve Keldani dinlerine mensup olan kişilerden oluşmaktadır. Yaz mevsiminde göç eden Mardin aşiretlerinden toplam dört aşiret, bu nüfusa dâhil değildir.¹⁰⁸

Şirvan kazası 7 nahiyeden oluşmaktadır. Kazanın ahalisi İslam, Ermeni, Süryanilerden oluşur.¹⁰⁹

Zergi nahiyesinin ahalisi İslam ve Hristiyanlardan müteşekkildir. Ahalinin bir kısmı yerleşik bir kısmı da yerleşik değildir. Yerleşik olmayan ahali dört aşirete, bu aşiretlerden biri kendi içinde on iki kabileye, diğeri de beş kabileye ayrılmaktadır.¹¹⁰

1896- 1898 yıllarına ait, Bitlis Vilayet Salnamesine göre ise, Siirt Sancağına bağlı merkez kazası 14 mahalleyi ve müteaddit köyleri ile Hüseyini nahiyesine sahiptir. Siirt kazasının ahalisi umumiyetle İslam ve cüzisi itibarıyla Ermeni, Keldani, Katolik, Süryani ve Protestan dini gruplardan oluşur.¹¹¹

Garzan kazası Rıdvan, Barınc ve Milfan adlarındaki üç nahiyeye ve 173 tane köye sahiptir. Garzan kazasının ahalisi umumiyetle İslam ve cüzisi de Ermeni, Süryani, Katolik ve Protestan milletlerine mensup, Hristiyan'dan ibarettir.¹¹²

Eruh kazası, Dirigöl, Fendik ve Udi nahiyelerine sahiptir. Kaza 227 köye sahiptir. Kaza ahalisi ekseriyetle İslam'dan ve bir kısmı da Keldani ve Ermeni dinlerine mensuptur.¹¹³

¹⁰⁵ 1310 H. a.g.sln., s. 226- 231.

¹⁰⁶ 1310 H. a.g.sln., s. 236- 240.

¹⁰⁷ 1310 H. a.g.sln., s. 250.

¹⁰⁸ 1310 H. a.g.sln., s. 251- 252.

¹⁰⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 242- 244.

¹¹⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 244- 246.

¹¹¹ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 240- 252.

¹¹² 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 253- 259.

Şirvan kazasının nahiyeleri Hasras, İskanbu ve Menar olup, 120 tane köye sahiptir. Kazanın ahalisi çoğunlukla Müslüman olup, az bir kısmı Hristiyan'dır.¹¹⁴

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda verilen tabloda Siirt Sancağı ve bağlı kazalarının dinlere göre nüfus dağılımı şöyledir.

Tablo: 5

	Siirt Merkez		Garzan Rıdvan		Eruh Dirigöl		Şirvan Zergi		Pervari	
	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.	K.	E.
İslam	7714	7608	5.844	6.552	6.531	7.958	5.938	7.482	1.770	2.090
Süryani	141	175	389	405	75	72	625	813	-	-
Protestan	123	133	75	74	-	-	-	-	-	-
Katolik	208	270	186	166	-	-	-	-	-	-
Ermeni	974	958	1.712	1.846	701	967	332	428	500	585
Keldani	276	306	-	-	210	239	-	-	409	550
Yezidi	41	52	627	642	20	30	-	-	-	-
Kıpti	-	-	-	-	-	-	51	58	-	-
Toplam	18.979		18.518		16.803		15.729		5.904	
Genel Toplam			75.931							

Tabloya göre, Siirt Sancağında en fazla nüfusa sahip olan 59.487 ile Müslümanlar ve en az nüfusa 109 ile Kıptiler sahiptir. Ayrıca diğer sancaklara göre, en fazla millet çeşitliliğine sahip olan sancak da Siirt Sancağıdır.

Kemal H. Karpat eserinde Siirt Sancağının dini yapısını 1881/82- 1893 yıllarında şöyle vermiştir.

Tablo: 6

Dinler	Siirt Sancağı	
	Kadın	Erkek
İslam	22.181	26.914
Protestan	202	233
Katolik	1.058	1.388

¹¹³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 267- 272.

¹¹⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 274- 280.

Ermeni	5.457	6.514
Süryani	755	965
Toplam ¹¹⁵	29.653	36.014
Genel toplam	65.667	

Salnameden farklı olarak Karpat'a göre, Siirt Sancağındaki millet sayısı daha azdır. Keldani, Kıpti, Yezidi milletleri hiç hesaba katılmamıştır.

Vital Cuinet'e göre Siirt sancak kazalarının nüfusu şöyledir.

Dinler	Siirt	Rıdvan	Şirvan	Eruh	Garzan	Pervari
Müslüman	15.700	8.094	9.655	9.441	8.800	7.758
Ermeni	5.400	2.093	4.113	5.113	3.600	3.800
Protestan	620	413	-	-	-	-
Süryani	1.000	-	400	350	258	442
Yezidi	-	400	-	350	342	-
Keldani	2.600	-	-	-	-	-
Toplam	25.320	11.000	14.168	15.254	13.000	12.000 ¹¹⁶
Genel Toplam	100.742 ¹¹⁷					

Salname kayıtlarına göre, Siirt sancağının 75.931 olan nüfusu, tabloya göre, 25.211 kişi fazladır.

4- Genç Sancak ve Kazalarında Dini Grupların Nüfus Yapısı

1892 yılına ait olan Bitlis Vilayet Salnamesine göre, Genç Sancağı, Günün, Zekti ve Piçar nahiyeleriyle, Genç merkez, Çapakçur ve Kulp kazalarından müteşekkildir. Genç kazası dâhilinde idare olunan Gunik, Zekti ve Piçar nahiyelerinden Maiden, Davus, Menşukut, Yehkik, Herda nahiyeleri de vardır. Genç kazasının ahalisi, İslam ve Hıristiyan'dan ibarettir. İki tane de aşiret bulunmaktadır. Kazanın ahalisi meskûn ise de yaz mevsiminde yaylalara giderler.¹¹⁸

¹¹⁵ K. H. Karpat, a.g.e., s. 170- 171.

¹¹⁶ V. Cuinet, a.g.e., s. 600- 615.

¹¹⁷ V. Cuinet, a.g.e., s. 597- 598.

¹¹⁸ 1310 H. a.g.sln., s. 253- 257.

Gunik nahiyesinin ahalisi Müslim ve gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Piçar nahiyesinin ahalisi İslam ve Hristiyan'dır. Zekti nahiyesinin ahalisi de Müslim ve gayrimüslimden ibarettir.¹¹⁹

Çapakçur kazasında yerleşik aşiretler ve kabilelerin şamil olduğu 88 köy ve 8 nahiyeye sahip olup, merkezi Çulık kasabasıdır. Kazanın ahalisi, İslam ve Ermeniden ibarettir.¹²⁰

Kulp kazasında meskûn ahali dışında iki de aşiret bulunmaktadır.¹²¹

1896- 1898 yıllarına ait Bitlis Vilayet Salnamesine göre de Genç Sancağı merkez kazasıyla birlikte Çapakçur, Kulp kazalarına ve 209 tane de köye sahiptir. Kazanın ahalisi, ekseriyetle İslam'dan ve az bir kısmı da Ermeni ve Kıpti inananlarından oluşmaktadır.¹²²

Çapakçur kazası, Pirhangök nahiyesiyle beraber köy sayısı 83'e düşmüştür. Kazanın ahalisi ekseriyetle İslam ve cüzisi de Ermeni ve Kıpti'den ibarettir.¹²³

Kulp kazası Fergi nahiyesiyle, 118 tane köye sahiptir. Kazanın ahalisi umumiyetle İslam ve cüzisi Hristiyan'dan ibarettir.¹²⁴

1892 yılı, Bitlis Vilayet Salnamesinin sonunda yer alan tabloya göre, Genç Sancağı ve bağlı kazalarının dini nüfus yapısı şöyledir.

Tablo: 7

Dinler	Genç- Piçar- Gunik- Zekti N.		Çapakçur		Kulp	
	K.	E.	K.	E.	K.	E.
İslam	7.311	1.1859	4.085	5.002	3.285	3.828
Ermeni	802	1.103	365	429	1.325	1.555
Toplam	21.075		9.885		9.993	
Genel Toplam		40.953				

¹¹⁹ 1310 H. a.g.sln., s. 258- 261.

¹²⁰ 1310 H. a.g.sln., s. 263- 264.

¹²¹ 1310 H. a.g.sln., s. 265- 268.

¹²² 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 281- 290.

¹²³ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 297- 301.

¹²⁴ 1314- 1316 H. a.g.sln., s. 292- 296.

Kemal H. Karpat'ın eserine göre, 1881/82- 1893 yıllarına ait Genç Sancağında yaşayan nüfusun dini yapısı şöyledir.

Tablo: 8

Dinler	Genç Sancağı Nüfusu	
	Kadın	Erkek
İslam	12.536	18.309
Ermeni	2.375	2.791
Toplam ¹²⁵	14.911	21.100
Genel Toplam	36.011	

Her iki tabloya da baktığımız zaman, Karpat'ın verdiği nüfus sayısı salnamelerde verilen nüfustan yaklaşık 5.000 daha azdır.

Bitlis Vilayetinin genel nüfusuna bakarsak; Justin McCarthy'ye göre, 1310 H. yılına göre, Bitlis Vilayetinin toplam Ermeni nüfusu 108.050'dir.¹²⁶ Müslim nüfusu da yıllara göre kısaca şu şekilde tablolastırmak mümkündür.

Tablo: 9

Yıllar	Müslim
1892	291.861
1896	312.888
1897	318. 586
1898	324.388
1899	329. 786
1900 ¹²⁷	335.274

Şemsettin Sami'ye göre de Bitlis merkez kazanın ahalisi 15.000 kadardır. Üçte ikisi Müslüman ve üçte biri de Hristiyan'dır. Bitlis vilayeti 4 sancak, 14 kaza ve 10 nahiyeye ve 2011 köye sahiptir. Vilayetin toplam nüfusu da 300.000 kadardır.¹²⁸

¹²⁵ K. H. Karpat, a.g.e., s. 170- 171.

¹²⁶ J. McCarthy, a.g.e., s. 65.

¹²⁷ J. McCarthy, a.g.e., s. 43.

¹²⁸ Şemsettin Sami, "Bitlis", **Kamus'ı- Alam**, C.II, s. 1240.

Kemal H. Karpat’a göre de Bitlis vilayetinin nüfusu şöyledir:

Tablo: 9

Miladi	1881/82- 1893		1896		1897	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
İslam	73.323	93.731	155.179	210.742	98.129	126.643
Ermeni	45.581	55.777	38.725	49.997	44.965	56.621
Katolik	2.171	2.777	2.913	3.123	2.225	2.413
Protestan	636	862	-	-	877	949
Süryani	851	1.130	-	-	-	-
Gm. Çingene	70	89	-	-	-	-
Keldani	-	-	-	-	1.153	1.313
Süryani	-	-	-	-	1.609	1.745
Toplam	122.632	154.366	196.817	263.862	148.958	189.684
Genel Toplam	276.998¹²⁹		460.679¹³⁰		338.642¹³¹	

Kemal H. Karpat’ a göre, Bitlis Vilayetinde 1881/82- 1893 yıllarında 167.054 Müslim ve 109.994 gayrimüslim, 1896 yılında 365.921 Müslim ve 94.758 gayrimüslim, 1897 yılında da 224.772 Müslim ve 113.870 gayrimüslim yaşamaktadır.

Vital Cuinet’in eserinde de Genç sancağının nüfus durumu şöyledir.

Dinler	Genç	Kulp	Çapakçur
Müslüman	18.467	17.465	16.465
Ermeni	7.930	699	4.335
Yezidi	-	836	-
Toplam	26.397	19.000	20.800
Genel Toplam	66.197¹³²		

Salname kayıtlarına göre, 40.953 olan nüfusu, yukarıdaki tablonun nüfus verileriyle karşılaştırdığımızda, 25.244 kişi fazla çıkmaktadır.

¹²⁹ K. H. Karpat, a.g.e., s. 170- 171.

¹³⁰ K. H. Karpat, a.g.e., s. 196.

¹³¹ K. H. Karpat, a.g.e., s. 198- 199.

¹³² V. Cuinet, a.g.e., s. 618- 626.

SONUÇ

Van ve Bitlis vilayetleri yüzyıllar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Stratejik konumları bakımından yıllarca Bizans, Sasaniler ve Müslümanlar arasında el değiştirmiştir. 1071 Malazgirt zaferiyle de Türklerin Anadolu'daki siyasi hâkimiyeti burada başlamıştır. Bu bakımdan bölge, Türkler için büyük önem arz etmektedir.

Van ve Bitlis'in idaresi, öncelikle Selçuklulardan itibaren beylerbeyliği şeklinde yönetilmiştir. Osmanlı zamanında da yönetim şekli beylerbeyliğinden vilayete dönüşmüştür. Vilayet sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da nahiyelere ayrılmıştır. Van Vilayeti de Merkez ve Hakkâri Sancağı olmak üzere iki sancağa ayrılmıştır. Bitlis Vilayeti ise, Merkez, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından oluşmaktadır. İncelediğimiz 1 adet Van, 4 adet de Bitlis Vilayet salnameleri ve 4 Maarif Salnamelerine göre, sancak sayılarında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Van vilayetindeki kurumlara bakarsak, 72 tane cami ve mescit, 116 kilise ve manastır, 67 Müslim mektebi ve 18 gayrimüslim mektebi, 37 tekke ve zaviye, 4 hamam, 3 kütüphane ve 5 sebil olarak karşımıza çıkmaktadır. Hıristiyanlığa göre, dini ayinlerin mabetlerde yapılma zorunluluğu yüzünden birçok farklı mezhep gruplarına bağlı olan Hıristiyanların, doğal olarak kendi mezheplerini temsil eden kiliseleri bulunmaktadır. İslamiyet'te ise ibadet etmek için mabet zorunluluğu olmayıp, ibadet her yerde yapılabilir. Hem bu açıdan, hem de bu bölgelerde yaşayan bazı Müslümanların, yerleşik bir hayattan ziyade, konar- göçer yaşam tarzlarını benimsemeleri, cami sayısının az ve kilise sayısının da fazla olmasının sebebini bize açıklamaktadır.

Van vilayetinin nüfusu ise, Müslim ve gayrimüslim olarak iki ana başlık altında toplanmış, gayrimüslim nüfusun hangi dinlere mensup olduğu belirtilmemiştir. Buna göre, vilayette 207.834 Müslim ve 101.286 gayrimüslim olmak üzere toplam 309.120 kişi yaşamaktadır.

Bitlis hakkında dört salname incelediğimizi söylemiştik. Fakat bu salnameleri incelerken gördük ki, kurumlar hakkında en sağlıklı bilgiyi bize 1310 Hicri ve 1314-1316 Hicri Bitlis Salnameleri vermektedir. Diğer salnameler arasında bazı kurumaların sayıları açısından farklılıklar gözükmemektedir. Bitlis Vilayetinde, 877 cami ve mescit, 318 kilise ve manastır, 507 Müslim mektep, 75 gayrimüslim mektep, 283 tekke ve zaviye, 57 han, 23 hamam ve 31 kütüphane bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bahsettiğimiz dört adet Bitlis salnamesi içinde sadece 1310 Hicri Bitlis Vilayet Salnamesinde nüfus kayıtlarına rastlamaktayız. Buna göre vilayette 204.944 Müslim, 3.037 Süryani, 1.674 Protestan, 3.409 Katolik, 102.339 Ermeni, 1.031 Keldani, 109 Kıpti ve 1.412 Yezidi olmak üzere salnameye göre toplam 318.911 kişi, ayrıca salnamenin sonunda verilen tabloya göre toplam nüfusa yapılan eklemelerle nüfus 335.000 kişi olarak kayıtlıdır.

Yukarıdaki verilerden anlaşıldığına göre, vilayette en çok nüfusa sahip olan millet Müslümanlardır. Vilayetteki en az nüfus da Kıptilere aittir.

BİBLİYOGRAFYA

A) SALNAMELER

- 1315 H. (1897) **Van Vilayet Salnamesi**, Van Vilayet Matbaası, 1315.
- 1310 H. (1892) **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası, 1310.
- 1314- 1316 H. (1896- 1898) **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası, 1314- 1316.
- 1315- 1317 H. (1897- 1899) **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası, 1315- 1317.
- 1318 H. (1900) **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Bitlis Vilayet Matbaası, 1318.
- 1316 H. (1898) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, 1316.
- 1317 H. (1899) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, 1317.
- 1319 H. (1901) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, 1319.
- 1321 H. (1903) **Maarif Salnamesi**, İstanbul, 1321.

B) ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER

- ABDÜLKADİROĞLU, Abdülkerim, Yiğit, Mehmet, Oğuzbaşaran, Bekir, **Van Kütüğü Yüzüncü Yıl Üniversitesi**, Van, 1993.
- ACAR, Özcan, Arslan, Orhan, “Bitlis”, **Yeni Türk Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, 1985.
- AKA, İsmail, “Timur Devri Anadolu’su”, **Osmanlı**, C. I, Ankara, 1999.
- AKALIN, Şebnem, “Han”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXV, Ankara, 2002.
- AKŞİT, Niyazi, “Bitlis”, **A’dan Z’ye Tarih Ansiklopedisi**, İstanbul 1990.
- _____, “Van”, **A’dan Z’ye Tarih Ansiklopedisi**, İstanbul 1990.
- ALBAYRAK, Kadir, “Nesturilik”, **T.D.V.İ.A.** C. XXVII, Ankara, 2002.
- _____, “Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri”, **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara, 2007.
- ARSEVEN, Celal, Esad, “Mescit”, **M.E.B.S.A.**, C. III, İstanbul, 1998.
- _____, “Tekke”, **M.E.B.S.A.**, C. IV, İstanbul, 1975.
- ATİYA, S. Aziz, **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, Çev: Nurettin Hiçyılmaz, Eylül, 2005.
- AYDIN, Mehmet, **Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları**, Ankara, 1998.
- AYDIN, Mehmet, “Kilise”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXVI, Ankara, 2002.

- BAYKARA, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Ankara, 1988.
- BAYRAK, M. Orhan, **Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu**, İstanbul, 1979.
- BİTTEL, Kurt, "Bitlis", **Grolier İnternational Amerikana**, C. III, İstanbul, 1993.
- BOZKURT, Nebi, "Mektep", **T.D.V.İ.A.**, C. XXIX, Ankara, 2004.
- CANTAY, Gönül, "Osmanlı Dönemi Kervansarayları- Hanları", **Osmanlı**, C. X, Ankara, 1999.
- CİLACI, Osman, **Günümüz Dünya Dinleri**, Ankara, 1995.
- DAĞDELEN, Deniz, Çelik, İsa, "Van", **Büyük Sözlük ve Genel Kültür Ansiklopedisi**, C. VI, İstanbul, 1988.
- DANIŞMEND, İsmail, Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C. III, İstanbul, 1972.
- DENKNALBANT, Ayşe, "Kütüphane", **T.D.V.İ.A.**, C. XXVII, Ankara, 2003.
- ERDEM, Mustafa, "Kipti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", **A.Ü.I.F. Dergisi**, Ankara, 1997.
- ERMİŞ, Hamza, **Arapçadan Türkçeleşmiş Kelimeler**, İstanbul, 2008.
- ERÜNSAL, E. İsmail, "Osmanlılarda Kütüphane ve Kütüphane Geleneği", **Osmanlı**, C. XI, Ankara, 1999.
- FIĞLALI, Ethem, Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, İzmir, 2004.
- FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri Ve Varto Tarihi**, Ankara, 1983.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Hristiyanlık**, İstanbul, 2006.
- GÜNEL, Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır, 1970.
- GÜRKAN, Salime, Leyla, **Yahudilik**, İstanbul, 2008.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Tarihine Tolu Bir Bakış", **Osmanlı**, C. I, Ankara, 1999.
- İYİCE, Semavi, "Hamam", **T.D.V.İ.A.**, C. XVI, İstanbul, 1997.
- KAHRAMAN, Ahmet, **Mukayeseli Dinler Tarihi**, İstanbul, 1993.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Ankara, 1983.
- KARPAT, H. Kemal, **Osmanlı Nüfusu (1830- 1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003.
- KATAR, Mehmet, "Katolik Kilisesi", **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara, 2007.
- _____, "Ortodoksluk", **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara, 2007.
- KERN, R. A., "Mescit", **M.E.B.İ.A.**, C. VIII, İstanbul, 1971.

- KILIÇ, Davut, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dini Ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara, 2006.
- _____, **Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar I**, Elazığ, 2007.
- _____, **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Ankara, 2008.
- KILIÇ, Orhan, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van**, Van, 1997.
- _____, “ XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney- Doğu Anadolu’da Nüfus”, **Cumhuriyetin 75. Yılında Doğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu**, Elazığ, 1998.
- _____, “ XVI. Yüzyılda Ahlat”, 1999 IX. **Ahlat Kültür Haftası Müze Kent Ahlat’ın Türk Kültür Tarihinde Düny ve Bugünü Sempozyumu Bildirileri**, Ahlat, 1999.
- _____, “Van Eyaleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri”, **Osmanlı Araştırmaları XXI**, İstanbul, 2001.
- _____, “Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, **OTAM**, sayı: 10, Ankara, 2007.
- MCCARTHY, Justin, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1998.
- MERCAN, M. Salih, “Van’ın Türk- İslam Tarihindeki Yeri”, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van, 1990.
- MİROĞLU, İsmet, Özer, Osman, “Bitlis”, **Rehber Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul, 1995.
- OKÇU, Davut, **Yezidilik ve Yezidiler**, Konya, 2007.
- OLGUN, Hakan, “Protestanlık”, **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara, 2007.
- ÖNKAL, Mehmet, Bozkurt, Nebi, “Cami”, **T.D.V.İ.A.**, C. VII, İstanbul, 1993.
- ÖZTÜRK, Levent, “Manastır”, **T.D.V.İ.A.**, C. XXVII, Ankara, 2003.
- SAMİ, Şemsettin, “Bitlis”, **Kamusu’l-Alam**, C. II, Ankara, 1996.
- _____, “Van”, **Kamusu’l-Alam**, C. VI, Ankara, 1996.
- _____, **Kamus- ı Türkî**, İstanbul, 1989.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta, 2004.
- SAVAŞ, Saim, “Zaviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü”, **Osmanlı**, C. IX, Ankara, 1999.
- SEVİM, Ali, Yücel, Yaşar, **Türkiye Tarihi**, Ankara, 1989.
- SEVİN, Veli, “Bitlis”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989.

- SİNANOĞLU, Mustafa, “Hristiyanlık”, **T.D.V.İ.A.**, C. XVII, İstanbul, 1998.
- TANILIR, Niyazi, Çelik, Hüseyin, **Cumhuriyetin 75. Yılında Van**, Ankara, 1999.
- TAŞĞIN, Ahmet, **Yezidiler**, Ankara, 2005.
- TUNCEL, Metin, “Bitlis”, **T.D.V.İ.A.**, C. VI, İstanbul, 1992.
- TURAN, Ahmet, **Yezidiler Tarihçeleri Coğrafi Dağılımları İnançları Örf ve Adetleri**, Samsun, 1993.
- TÜMER, Günay, Küçük, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ankara, 2002.
- URFALIOĞLU, Nur, “Osmanlı Mimarlığında Sebiller”, **Osmanlı**, C. X, Ankara, 1999.
- UYKUCU, K. Ekrem, “Van”, **Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İstanbul, 1981.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. III. 2. Kısım, Ankara, 1982.
- YAŞA, Recep, **Bitlis’te Türk İskânı**, Ankara, 1992.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, “Bitlis”, **M.E.B.İ.A.**, C. II, İstanbul, 1970.
- WİET, G., “Kıptiler”, **M.E.B.İ.A.**, C. VI, Eskişehir, 1997,

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Viranşehir Şanlıurfa’da doğdum. İlkokuldan ortaokul üçe kadar Kırıkhan Hatay’da okudum. Ortaokul üç ve lise tahsilimi de Kahramanmaraş’ta tamamladım. 2002 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girdim ve 2006 yılında aynı fakülteden mezun oldum.

2007 yılında Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Elazığ Müftülüğü’ne bağlı, Kur’an Kursu Öğreticisi olarak çalışmaya başladım ve halen de devam etmekteyim.